

Top-Down Development and the Social Decline of Tehran's Historic Neighborhoods

Farshid Khezri

PhD in Sociology, Islamic Parliament Research Center of the Islamic Republic of Iran,
Tehran, Iran (Farshidkhezri@gmail.com)

Abstract

Evidence indicates the social decline of the historic core of Tehran and the concentration of various social issues in this area. Accordingly, the aim of the present study is to analyze the process of this decline. The research adopts a case study methodology with a historical approach, focusing on three distinct periods: the Qajar period, the first Pahlavi period, and the second Pahlavi period. Data were collected from historical sources and analyzed using pattern matching and time-series analysis. The findings indicate that, at the macro level, the model of dependent development planned by authoritarian governments, particularly during the second Pahlavi period, led to profound inequalities. In this process, the benefits of development were predominantly allocated to the industrial and service sectors, as well as to groups affiliated with the state in the city of Tehran. This, in turn, initiated a wave of migration to the city. Simultaneously, urban development programs -which emphasized development towards the west and north of the city while neglecting the historic core- alongside the gradual encroachment of the market into residential spheres, reinforced the process of spatial segregation. Consequently, as a result of this process, the native residents of the central neighborhoods gradually relocated to newly developed areas, and their place was taken by migrants from the lower strata of society. This replacement led to the social decline of the city's historic core and weakened the residents' capacities to organize their living environment, including the capacity to solve local problems.

Keywords: Top-down and dependent development, Migration, Spatial segregation, Social decline, Historic neighborhoods.

Social Problems of Iran, Vol. 17, No. 1, Spring 2026

Received: 13/08/2025 Accepted: 29/11/2025 Pages 39-78

Extended Abstract

1. Introduction

The Iranian society and, in particular, the metropolis of Tehran, in pursuing engagement with the modern world and implementing top-down modernization programs, have encountered various forms of imbalance, including inequality. The effects of these imbalances at the level of the city and its neighborhoods in Tehran, especially within the historic fabric of the city are manifested as social decline, that is, the collapse of norms, social networks, and forms of social control derived from them. The historic fabric of Tehran, which expanded during the Qajar period and had long served for decades as the central locus of all economic relations and social life in the capital, has, in contemporary times, come to face the deterioration and intensification of a wide range of social problems. Accordingly, the purpose of this article is to study the historical factors and mechanisms that have led to the social decline of this portion of Tehran.

2. Methodology

The methodology of this study is historical case study. In this approach, what is of primary importance is the construction of appropriate theoretical concepts for understanding the reality under investigation. Accordingly, the study endeavors to examine the subject matter in depth. The cases of this research are constituted by three historical periods: the Qajar era (1210 to 1344 AH), the period of first Pahlavi (1304–1320 SH), and the period of Second Pahlavi (1320–1357 SH). These three periods are examined at two levels: the macro level and the meso level. At the macro level, the study addresses the principal characteristics of the socio-economic order in each period. The aim here is to understand macro-level factors particularly industrialization, inequalities, migration, and urbanization. At the meso level, the study analyzes the major factors in Tehran, with an emphasis on spatial inequalities, segregation in settlement patterns, the characteristics of specific neighborhoods, and ultimately the decline of the historic core of the city.

3. Findings

The findings of the research indicate that the economic and social order during the Qajar era was accompanied by profound inequalities among various social strata. During this period, the underprivileged classes were

Top-Down Development and the Social Decline of Tehran's ...

exploited through mechanisms such as usury, heavy taxation, unequal exchanges, and forced labor. These unequal class relations also assumed spatial dimensions, establishing a unidirectional relationship between urban and rural areas, whereby surplus production was transferred by large landowners to urban centers, particularly Tehran. In addition to this, the integration of Iran's economy into the global economy and the government's economic policies became significant factors in intensifying and deepening inequality and poverty. In this process, a small group comprising merchants, wealthy families, and foreign traders emerged, due to their control over exports and imports. On the other hand, economic integration led to the collapse of traditional industries and the destruction of workshop-based manufacturing. The consequence of this was the bankruptcy of many artisans and small to medium-sized merchants, which, in turn, exacerbated poverty and inequality. At the city level of Tehran, with Tehran becoming the capital, its population increased due to various reasons, including migration. Following population growth and space constraints, the old city wall was demolished and a new wall was constructed, with the city's development primarily expanding towards the north. As a result of migration and urban policies, a significant gap emerged between Tehran's neighborhoods in terms of social and economic status, with migrant and tenant classes predominantly settling in the southern parts of the city. During the first Pahlavi period, alongside an increase in oil revenues, the process of industrialization accelerated. In this period, the majority of investments in industries and services were concentrated in Tehran, and this concentration of investment triggered a new wave of migration to the city. Population increase doubly necessitated urban renewal, and similar to the Qajar period, the city expanded, more than anything else, towards the north. The consequence of these modernization efforts and the way industries and services were established was the functional segregation of the urban area, while the central fabric of the city was damaged. The development of the city towards the north and the placement of new facilities and land uses in these areas intensified the process of spatial segregation based on economic and social characteristics, to the extent that a portion of the upper-class households relocated to the northern neighborhoods, making way for low-income migrants and the poor. During the second Pahlavi period, the increase in government revenues, mainly from oil income and the planning of these revenues through development projects, brought about significant changes in the country. The

implementation of development programs rapidly decreased the share of the agricultural sector while increasing the importance of the industrial and oil sectors. Substantial investments were also allocated, particularly to urban areas and specifically to Tehran. Furthermore, the land reforms and their implementation deepened the gap between cities and villages, intensifying the wave of migration to Tehran. In Tehran, the approval of the first comprehensive urban plan prioritized the linear development of the city, focusing on the western regions, while this plan restricted the development of the southern and central areas. As a result, low-income migrants largely settled in the central and southern parts of the city, which led to higher population density and the formation of ethnic/identity-based neighborhoods. At the same time, migration away from the native residents in the central areas intensified. The market gradually expanded from commercial activity into residential spaces in the central urban areas, thereby strengthening different patterns of land use and exploitation in those neighborhoods.

4. Conclusion

The findings indicated that the decline of Tehran's central city areas resulted from a combination of macro and meso-level causes, processes, and mechanisms. At the macro level, the dependent development pattern, planned by authoritarian governments, particularly during the second Pahlavi era, led to the deepening of widespread inequalities. Consequently, the benefits of development were mainly accrued by the industrial and service sectors, as well as groups close to the government in Tehran. This trend fueled the intensified migration flow to the city. At the urban level, development plans emphasizing westward and northward expansion, while neglecting the historical core, coupled with the gradual encroachment of the market into residential areas, reinforced the process of spatial segregation based on economic and social characteristics. As a result, the original residents of the central neighborhoods gradually migrated to newly developed areas, and migrants from the lower strata of society took their place. This displacement led to the social decay of the city's historical core and weakened the residents' capacity for self-organization and problem-solving within their living environment.

Keywords: Top-down and dependent development, Migration, Spatial segregation, Social decline, Historic neighborhoods.

توسعه آبرانه و زوال اجتماعی محلات تهران قدیم

فرشید خضری^۱

چکیده

شواهد حاکی از زوال اجتماعی هسته تاریخی شهر تهران و تمرکز انواع مسائل اجتماعی در این محدوده دارد. بر این اساس، هدف مطالعه حاضر، واکاوی فرایند این زوال است. روش مطالعه، موردپژوهی با صبغه تاریخی است. موردهای مطالعه را سه دوره تاریخی قاجار، پهلوی اول و پهلوی دوم تشکیل داده می‌دهند. داده‌ها از طریق مراجعه به منابع تاریخی گردآوری و با به‌کارگیری فنون تطبیق الگو و تحلیل رشته زمانی مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد در سطح کلان، الگوی توسعه وابسته و برنامه‌ریزی شده توسط دولت‌های اقتدارگرا به‌ویژه در دوره پهلوی دوم به نابرابری‌های عمیقی انجامید؛ به‌گونه‌ای که در این فرایند، مزایای توسعه عمدتاً به بخش‌های صنعت و خدمات و نیز گروه‌های وابسته به دولت در شهر تهران تعلق یافت. این امر، جریان مهاجرت به این شهر را به حرکت درآورد. هم‌زمان، برنامه‌های توسعه شهری که بر توسعه به‌سوی غرب و شمال شهر تأکید داشتند و نسبت به هسته تاریخی بی‌توجه بودند، در کنار رخنه تدریجی بازار به عرصه‌های مسکونی، فرایند جدایی‌گزینی فضایی را تقویت کردند. در نتیجه این روند، ساکنان بومی محلات مرکزی به تدریج به مناطق نوساز کوچ کردند و جای آنان را مهاجران لایه‌های پایین جامعه گرفتند. این جایگزینی، به زوال اجتماعی هسته تاریخی شهر انجامید و ظرفیت‌های ساکنان برای ساماندهی به محیط زندگی خود، از جمله ظرفیت حل مسائل محلی را تضعیف کردند.

کلیدواژگان: توسعه آبرانه و وابسته، مهاجرت، جدایی‌گزینی، زوال اجتماعی، محلات تاریخی.

۱. دکتری جامعه‌شناسی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، تهران، ایران / Farshidkhezri@gmail.com

۱. بیان مسئله

جامعه ایران و کلان‌شهر تهران، در پی تعامل با جهان مدرن و اجرای برنامه‌های نوسازی از بالا توسط دولت‌ها، با تغییرات سریع، انواع عدم تعادل‌ها و اختلالات از جمله نابرابری‌ها، جابه‌جایی سرزمینی جمعیت و تضعیف سرمایه اجتماعی روبه‌رو هستند (چلبی، ۱۳۹۱؛ عبدالمی و موسوی، ۱۳۸۶). این تغییرات سریع، جامعه را با وضعیت «آنومیک» مواجه می‌کنند که به نوبه خود زمینه‌ساز بروز انواع کج‌رفتاری‌هاست (دورکیم، ۱۳۸۹).

تأثیر این دگرگونی‌های کلان، در سطح شهری و محلات آن، به ویژه در بافت تاریخی شهر تهران، به صورت زوال اجتماعی مشاهده می‌شود. از منظر جامعه‌شناسی، زوال اجتماعی محلات شهری، به فرایندی چندبعدی و تدریجی اشاره دارد که طی آن سرمایه و سازمان اجتماعی محله تضعیف می‌شود یا فرومی‌پاشد. این پدیده صرفاً به معنای فرسودگی کالبدی نیست، بلکه بر فروپاشی شبکه‌های اجتماعی، هنجارها و نهادهای محلی تأکید دارد که در نهایت منجر به تضعیف توانایی ساکنان برای مداخله و مقابله با مشکلات می‌شود (پاتنام، ۲۰۰۰؛ ویلسون، ۱۹۸۷).

هسته تاریخی شهر تهران که در دوره قاجار مبتنی بر تهران قدیم گسترش یافت تا دهه‌ها کانون اصلی کلیه مناسبات اقتصادی و زندگی اجتماعی پایتخت بود، امروزه با بی‌سازمانی اجتماعی، تراکم کج‌رفتاری‌ها و زوال روبه‌رو است. شواهد تاریخی مانند اسکان بخشی از ساکنان در خندق‌ها و بعد در گودها، حضور «اوباش و الواط» در محلات، آمار بالای جرم در دوره پهلوی در شهر و مطالعات معاصر نشان می‌دهند که محلات مرکز شهر نظیر پامنار، بازار، دروازه غار و شوش زوال یافته‌اند و به کانون‌های بحران مسائل اجتماعی تبدیل شده‌اند (ملکی زاوش، ۱۳۷۳؛ صدیقی، ۱۳۴۳ و سراج‌زاده و دیگران، ۱۳۸۹).

هرچند مطالعات متعددی بر پیامدهای وضعیت موجود تمرکز داشته‌اند، اما عوامل تاریخی و سازوکارهای پایداری که این هسته را به وضعیت کنونی و نیز زوال و بی‌سازمانی اجتماعی سوق داده‌اند، به صورت نظام‌مند بررسی نشده‌اند. اهمیت این بررسی از آن روست که می‌تواند ریشه‌های زوال کنونی محلات را بر پایه رویدادهای تاریخی در سطوح مختلف تبیین کند. به بیان دیگر، این رویکرد بازتابی تاریخی فرایندهای کلان و خرد، پدیده اجتماعی را در کلیت آن مورد مطالعه قرار می‌دهد.

1. Putnam
2. Wilson

از این رو، چنین مطالعاتی می‌توانند فهمی عمیق‌تر و پویاتر از زوال اجاعماعی ارائه دهند. بر این اساس، پرسش این است که از منظر تاریخی، چه عوامل و فرایندهایی در طول زمان موجب زوال این بخش از شهر تهران شده‌اند؟ بنابراین، هدف این نوشتار، تبیین عوامل و فرایندها مؤثر بر زوال اجاعماعی محلات هسته تاریخی شهر تهران است.

۲. رویکردهای نظری درباره زوال اجاعماعی محلات شهری

به منظور توضیح چگونگی زوال محلات، از رویکردهای نظری بی‌سازمانی اجاعماعی، مکتب شیکاگو و زوال بهره گرفته شده است. بر اساس رویکرد بی‌سازمانی، تغییرات سریع نظیر صنعتی شدن، مهاجرت و شهرنشینی پیامدهایی را برای نظام اجاعماعی به همراه دارد که باعث می‌شود افراد در هم‌نواایی با هنجارهای جامعه با مشکل مواجه شوند. برای مثال از نظر دورکیم، همان‌طور که جوامع به سوی شهری شدن و سازمان‌های تخصصی تغییر می‌کنند، تقسیم کار منفک و پیچیده می‌شود. این نوع تمایز اقتصادی-اجاعماعی منجر به ایجاد رقابت گروه‌های ذی‌نفع بر سر استانداردهای رفتار مناسب می‌شود. تحت این شرایط، «وجدان جمعی» بخشی از نیروی کنترل‌کننده خود را از دست می‌دهد و «آنومی» به وجود می‌آید (دورکیم، ۱۳۸۷، ۱۳۸۹).

از نظر پارک «اساس سازمان اجاعماعی سنت‌ها و رسوم‌اند و خانواده، همسایه و اجاعماع در طول دوران پایداری، مردم را کنترل می‌کنند. شهرنشینی، صنعتی شدن و مهاجرت، این‌گونه تأثیرات پایدارکننده را مختل و بدین‌گونه اقتدار نظام‌های سنتی را سست می‌کنند» (رابینگتن و واینبرگ، ۱۳۹۱: ۵۳). از نظر شاو و مک‌کی^۱ (۱۹۴۲) در سطح محلات ویژگی‌های نظیر فقر، ناپایداری مسکونی و ناهمگنی قومی-نژادی منجر به بی‌سازمانی اجاعماعی می‌شوند. بی‌سازمانی اجاعماعی نیز به ناتوانی ساکنان اجاعماع برای تحقق ارزش‌های مشترکشان اشاره دارد (کرون‌هاوز،^۲ ۱۹۷۸: ۲۱ و ۶۳).

سامپسون و دیگران^۳ مفهوم کارآمدی جمعی را در سنت بی‌سازمانی اجاعماعی معرفی کردند که به مثابه فرایند فعال شدن یا تبدیل روابط اجاعماعی،^۴ در میان ساکنان محله

1. Shaw & McKay
2. Kornhauser
3. Sampson et al.
4. Social ties

به منظور دستیابی به اهداف جمعی تعریف شده است (سامپسون و دیگران، ۲۰۰۶ ب). کارآمدی جمعی در خلأ وجود ندارد و مشروط به ویژگی‌های ساختاری شهرها و محله‌ها است. نظریه‌های این حوزه بیشتر بر نقش فقر، جدای برحسب قومیت یا نژاد، مهاجرت، ناپایداری مسکونی، تراکم جمعیت، چگالی شبکه‌های اجتماعی و زیرساخت‌های سازمانی تمرکز کرده‌اند. جداسازی اقتصادی اقلیت‌ها باعث تمرکز انباشت محرومیت و تشدید انزوا اجتماعی آن‌ها می‌شود که این‌ها به نوبه خود باعث تضعیف کنترل جمعی می‌شوند.

همچنین گروه‌های مهاجر کم‌تر در امور مدنی فعال هستند و تغییرات سریع جمعیت می‌تواند منجر به زوال سازمان اجتماعی محله شود. ناپایداری مسکونی، به خصوص در مناطقی که جمعیت محلی مهاجرت کرده‌اند، ممکن است انتظارت برای زندگی جمعی را تضعیف کند؛ زیرا شکل‌گیری روابط و اعتماد نیازمند زمان است. مالکان منزل در مقابل مستأجران علاقه‌مند به حمایت از نفع عمومی زندگی محله هستند؛ بنابراین مالکین احتمالاً تلاش جمعی بیشتری را برای حفظ کنترل جمعی می‌کنند. زیرساخت‌های سازمانی به کمیت، کیفیت و تنوع نهادها به ویژه نهادهای غیرانتفاعی و نهادهای مدنی اشاره می‌کند که خدمات عمومی و فرصت‌های شغلی را فراهم می‌کنند. مشارکت سازمانی و چگالی نهادی هر دو به طور سنتی به مثابه مبنای تلاش‌های مقابله با جرم دیده شده‌اند (سامپسون، ۲۰۰۶ الف، ۲۰۱۲).

مکتب شیکاگو فرایند تفکیک اجتماعی فضای شهری را بر مبنای منطق انفکاک ساختاری و تقسیم کار محور تحلیل قرار می‌دهد. بر اساس این دیدگاه، کنشگران در درون یک زیست‌بوم، بر سر منابع ارزشمند رقابت می‌کنند که نتیجه آن، توزیع نابرابر فضا میان گروه‌های اجتماعی است. لذا فضاها در شهرها بر اساس مطلوبیتشان بین انسان‌ها توزیع می‌شوند. در این زمینه، مکنزی با طرح مفهوم «توالی اکولوژیک» شرح می‌دهد که چگونه یک گروه اجتماعی-اقتصادی جدید به تدریج به یک محله هجوم آورده و در نهایت جانشین ساکنان پیشین آن می‌شوند (فیالکوف، ۱۳۸۳).

بورگس نیز الگوی مناطق متحدالمرکز را به عنوان شیوه برای سازمان فضایی شهرها و شکل‌گیری پهنه‌های اجتماعی-اقتصادی متمایز پیشنهاد داد. بر اساس این الگو، شهرها به صورت حلقه‌هایی متحدالمرکز حول یک هسته مرکزی توسعه می‌یابند که هر حلقه توسط قشر اجتماعی خاصی سکونت‌گزیده و کارکردی ویژه دارد. در این میان، «منطقه دو» که با عنوان «منطقه درحال‌گذار» نام‌گذاری شده، بیش از سایر مناطق مورد توجه قرار گرفته است.

این منطقه که هسته مرکزی شهر را در بر می‌گیرد، با فرآیندهایی مانند کاهش ارزش املاک، تغییر بافت جمعیتی و مهاجرت گروه‌های خاص اجتماعی، دستخوش تغییر سریع می‌شود. در این منطقه، ساکنان قدیمی تحت تأثیر هجوم مهاجران به تدریج جای خود را به آنان داده و مالکان، این منطقه را با امید توسعه آینده رها کرده‌اند. در نتیجه، این ناحیه به محل سکونت جمعیت‌های کم درآمد و گروه‌های اقلیت تبدیل شده است (شارع‌پور، ۱۳۸۹؛ فیالکوف، ۱۳۸۳). بر اساس رویکرد اقتصاد سیاسی، زوال و تجدید حیات بسیاری از محله‌های مرکز شهر نه تنها رجحان‌های فردی یا مهاجرت ارادی را تسهیل نموده، بلکه همچنین مشوق‌ها را برای رشد حومه‌ها به شکل کاهش مالیات برای سازندگان و مساعدت در رهن، ایجاد بزرگراه‌ها و تجدید حیات شهری، عدم سرمایه‌گذاری اقتصادی در مناطق مرکزی شهر و محدودیت منطقه‌بندی در استفاده از زمین رانیز تسهیل نموده است (زوکین، ۱۹۸۰). ساخت مجتمع‌های مسکونی ارزان قیمت در حومه شهرها و نیروی مهاجرت منجر به زوال محله‌های مرکز شهر گشته است (اسکوگن، ۱۹۹۲؛ فیالکوف، ۱۳۸۳). دولت‌ها نیز به مثابه نیروی علی فرض شده که خدمات شهری را به صورت نابرابر برای مناطق شهری فراهم می‌آورند (سامپسون، ۲۰۱۲). رویکرد دیگر برای توضیح فقر و مسائل محله‌ها بر خانوار تأکید دارد. عوامل سطح خانوار بر فقر و زوال محله به دو طریق عمده تأثیر می‌گذارند: نخست، از طریق تغییرات در وضعیت اقتصادی. از این رو حتی زمانی که خانوارها مهاجرت نمی‌کنند، اگر دارایی اقتصادی-اجتماعی آن‌ها و همسایگان‌شان کاهش یابد نرخ فقر محله افزایش می‌یابد. دوم، از طریق تحرک و اسکان مجدد خانوارها. یعنی زمانی که خانوارهای ثروتمند محله را به منظور اسکان در مناطق بهتر ترک می‌کنند و جای خود را به مهاجران جدید می‌دهند (پاتیلو و رابینسون، ۲۰۱۷). در همین زمینه ویلسون (۱۹۸۷) معتقد است که نیروهای سطح کلان، مانند رکود اقتصادی، نه تنها منجر به افزایش مسائل در محله‌ها شده، بلکه به طور هم‌زمان باعث مهاجرت خانوارهای طبقه متوسط از محله‌ها مرکز شهر به محله‌ها دیگر نیز شده است. در نتیجه بسیاری از محله‌ها مرکز شهر را با خانوارها و افراد بسیار فقیر رها شدند. نتیجه این فرایند چیزی شده که ویلسون آن را «نهادزدایی» از محله‌های مرکز شهر نامید که تبعات بسیاری برای این محله‌ها داشته است.

1. Zukin

2. Skogan

3. Pattillo & Robinson

بر اساس آنچه مرور شد، در سطح کلان عواملی نظیر صنعتی شدن و شهرنشینی، مهاجرت به سوی شهرها را تقویت می‌کنند. بخشی از این مهاجران از جمله اقلیت‌ها در محله‌های فقیر اسکان می‌گزینند که به نوبه خود در تشدید مسائل و زوال آن‌ها نقش دارند. نظریات مکتب شیکاگو نیز توزیع می‌دهند رقابت کنشگران در محیط شهری بر سر منابع ارزشمند منجر به تفکیک نابرابر شهر می‌شود و هر یک از مناطق در نتیجه تفکیک ساختاری و رقابت کارکرد خاصی پیدا می‌کنند. برای مثال، در نظریه مناطق متحدالمركز «منطقه دو»، در نتیجه کاهش ارزش املاک، تغییر بافت جمعیتی و مهاجرت گروه‌های خاص اجتماعی، دستخوش تغییرات سریع و زوال می‌شود. در سطح محله نیز تمرکز ویژگی‌هایی نظیر فقر و ناپایداری مسکونی، ظرفیت ساکنان برای کنترل اجتماعی را تضعیف می‌کند که یکی از نشانه‌های زوال است. این ویژگی‌ها نتیجه فرایندهای کلان و میانه همچون مهاجرت و اسکان مهاجران در این مناطق و جدایی‌گزینی اسکان است، به نحوی که در یک فرایند تدریجی خانوارهای که منبع نظم و پایداری هستند از محله مهاجرت می‌کنند و جای خود را به خانوارهای مهاجر محروم و به حاشیه‌رانده می‌دهند. طی این فرایند سرمایه اجتماعی و لذا سازمان اجتماعی محله به منظور تحقق خیر جمعی تضعیف می‌شود.

۳. روش‌شناسی

با تکیه بر مسئله نوشتار، روش این مطالعه موردپژوهی تاریخی است. در این روش آنچه حائز اهمیت است، ساخت مفاهیم نظری مناسب برای فهم واقعیت مورد مطالعه است. لذا تلاش می‌شود که مورد مطالعه به شکلی ژرف مورد واکاوی قرار گیرد تا عوامل و شرایط مختلف در یک ترکیب علی که نتیجه مورد نظر را ایجاد نموده‌اند، شناسایی و سازوکارهای اثرگذار آن‌ها مشخص شود (آمنتا، ۲۰۰۹). این پژوهش با این رویکرد پیش رفته که «علیت مرکب تاریخی» را مدنظر قرار دهد که در یک فرایند معین منجر به نتیجه شده است. در این نوع از فرایند علیت‌کاوی، علل متعددی مورد توجه قرار می‌گیرد که اثرشان بر نتیجه الزامی نیست، اما برای یک ترکیب علی که حضور آن‌ها باعث حضور نتیجه می‌شوند، نقش شرط لازم را ایفا می‌کنند (ریگین، ۱۳۸۸). بر این اساس محله‌های زوال یافته، در یک بستر و فرایند تاریخی تحت تأثیر علیت مرکب تاریخی به تدریج شکل گرفته‌اند و آنگاه دوام یافته‌اند.

موردهای این مطالعه را سه دوره تاریخی قاجار (۱۲۱۰ تا ۱۳۴۴ قمری)، پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰ ه ش) و پهلوی دوم (۱۳۲۰-۱۳۵۷ ه ش) تشکیل می دهند. این سه دوره، در دو سطح کلان و میانه مورد بررسی قرار گرفته اند. در سطح کلان به ویژگی های عمده نظم اجتماعی-اقتصادی هر دوره پرداخته شده است. هدف بررسی فهم عوامل کلان به ویژه صنعتی شدن و چگونگی آن، نابرابری ها، مهاجرت و شهرنشینی است. در سطح میانه به تحلیل عمده عوامل در شهر تهران با تأکید بر نابرابری فضایی، جدایی گزینی اسکان، و ویژگی های محلات و در نهایت زوال هسته مرکزی (تاریخی) شهر پرداخته شده است. به لحاظ فضایی، هسته تاریخی شهر شامل بخشی از شهر تهران است که حصار شاه طهماسب و حصار ناصری، آن را در برگرفته بودند. حصار شاه طهماسب شامل محله های عودلاجان، چاله میدان، بازار، ارگ و سنگلج بود. امروزه این محله ها شامل امامزاده یحیی، ارگ (پامنار)، سیروس، بازار، سنگلج و دروازه غار (هرندی) است. البته محله دروازه غار با ساخت حصار ناصری جزو محدوده شهر تهران شد.

در مورد پژوهی می توان از فنون مختلفی برای گردآوری و تحلیل داده ها بهره گرفت. در این پژوهش از تحلیل اسنادی استفاده شده که با مراجعه به اسناد تاریخی و تحقیقات انجام شده، تکمیل گشته است. همچنین برای تحلیل داده ها از شیوه های تطبیق الگو و تحلیل رشته زمانی بهره برده شده است. منطق تطبیق الگو مبتنی بر یک الگوی پیش بینی شده با الگوی تجربی است. به گونه ای که مجموعه ای از عوامل و فرایندها در دوره های تاریخی ترسیم شده اند تا به واسطه آن ها چگونگی رخداد نتیجه توضیح داده شود (یین، ۱۳۹۳).

۴. یافته ها

۴-۱. بخش اول: دوره قاجار (۱۲۱۰ تا ۱۳۴۴ قمری)

۴-۱-۱. عمده ویژگی های نظم اجتماعی در دوره قاجار در سطح کلان نظم اقتصادی و اجتماعی دوره قاجار ناکارآمد و حائز نابرابری های ستمگرانه بود. برای مثال، به لحاظ ساختار طبقاتی تقسیم بندی های بنیادی بین اقشار جامعه وجود داشت؛ به گونه ای که در رأس سلسله مراتب اجتماعی قشر کوچکی از درباریان، کارگزاران دولتی، زمین داران و تجار بزرگ وجود داشتند و اکثریت وسیعی از دهقانان، مردم چادر نشین

۱. به صورت دقیق تر محله های امروزه جنوب حصار ناصری زوال یافته اند.

و زارعان و ارائه‌کنندگان خدمات در قاعدهٔ هرم بودند (اشرف و بنوعزیزی، ۱۳۸۱: ۴۳). اقشار پایین از طریق سازوکارهای مختلف مانند بهره، رانت، مالیات، مبادلهٔ نابرابر، مصادره و اخاذی و کار رایگان مورد بهره‌کشی قرار می‌گرفتند. در بخش کشاورزی اخذ مازاد تولید در این سلسله‌مراتب به صورت مالیات و بهرهٔ مالکانه بود که در نهایت به پادشاه و درباریان در تهران می‌رسید (رئیس طوسی، ۱۴۰۰، ۱۹-۱۴؛ سیف، ۱۳۷۳: ۶۸-۶۷، ۸۵؛ عیسوی، ۱۳۶۲: ۳۳۸ و ۵۲۸).

این رابطهٔ نابرابر، افزون بر این‌که ماهیت طبقاتی داشت به شیوهٔ فضای نیز به نابرابری دامن زده بود؛ به‌گونه‌ای که یک رابطهٔ یک‌سویه بین شهر و روستا وجود داشت؛ یعنی «درحالی‌که [شهر] مازاد را از روستا می‌مکد، به عوض چیزی به روستا نمی‌دهد [...] بخش خدمات یعنی مفت خوران وابسته به بوروکراسی حاکم روزه‌روز فربه‌تر و پُرنفرت‌تر می‌شوند و بخش بزرگی از مازاد تولید روستا را می‌بلعند» (سیف، ۱۳۷۳: ۵۹). یکی دیگر از عوامل تشدیدکنندهٔ نابرابری و فقر روستاییان، بزرگ مالکانی بودند که در شهرها زندگی می‌کردند. آنان ارزش افزودهٔ بخش کشاورزی را نه در روستا بلکه در املاک شهری سرمایه‌گذاری می‌کردند (فوران، ۱۳۸۰: ۸۹-۱۸۸؛ رئیس طوسی، ۱۴۰۰: ۱۷). تحت این شرایط ارزش افزوده‌ای که در روستاها تولید می‌شد از طریق بزرگ مالکان به شهرها از جمله تهران انتقال می‌یافت.

همچنین ادغام اقتصاد ایران در اقتصاد جهانی، وابستگی آن به اقتصادی جهانی و سیاست‌های اقتصادی حکومت سهم مهمی در تشدید تعمیق فقر و نابرابری داشت. مهم‌ترین ویژگی اقتصاد وابسته صادرات مواد خام و واردات کالاهای صنعتی است. تحت این فرایند و سازوکارهای دیگری همچون دادن امتیاز توسط شاهان قاجار به دول مختلف به دلیل کسری تجاری، کاهش درآمد و ارزش پول ملی، ستم حاکمان ایالات، شکل‌گیری شرکت‌های بزرگ تجاری، رشد اقلیتی از تجار و خانواده‌های ثروتمند و بازرگانان خارجی به جهت کنترل بر صادرات و واردات، فروپاشی صنایع سنتی و انهدام صنایع کارگاهی و از پای درآمدن صنعت کاران و بازرگانان متوسط و خرد، نابرابری و فقر تعمیق یافته بود. ادغام و وابستگی اقتصادی باعث شد بسیاری از صنعت‌کاران کارشان را از دست بدهند و جزو طبقهٔ حاشیهٔ شهری شدند. بسیاری از گزارش‌ها در این دوره از طبقهٔ حاشیهٔ شهری یعنی افرادی خبر می‌دهند که در فقر مطلق زندگی می‌کردند (اشرف، ۱۳۵۹: ۹۱-۷۴؛ فوران ۱۳۸۰: ۲۶۸؛ سیف، ۱۳۷۳: ۲۰۱-۱۹۷). بخش عمده‌ای از کارگران شاغل در صنایع کارگاهی نیز در پی از میان رفتن این صنایع، بیکار شده و در دام فقر افتادند (رئیس طوسی، ۱۴۰۰: ۱۱۹).

پيدائش «طبقه حاشيه شهري» كه از تركيب بخشي از مهاجران و فقراي شهري تشكيل مي شد، يكي از عوامل زوال هسته تاريخي شهر است كه در اين نوشتار در ادامه مورد بررسي قرار گرفته است.

۲-۱-۴. تهران عصر قاجار، تغييرات و نابرابري هاي آن

پايتخت شدن تهران در سال ۱۲۱۲ ه.ق. باعث فراهم شدن فرصت هاي جذب مهاجران به اين شهر و وسعت و اهميت روزافزون آن شد (مدني پور، ۱۳۸۱: ۸). جمعيت شهر در اين مدت به چند دليل از جمله مهاجرت رشد كرده بود، درنتيجه «شهر تهران مملو از جمعيت شد كه قلعه كهن شاه طهماسبى گنجائش دربرگيري آن را نداشت» و «چون جمعيت و آبادي دارالخلافه نهايت روبه ازدیاد نهاد و شهر گنجائش جمعيت حاليه را ندارد، مقرر فرمودند كه شهر تهران را از سمت دروازه شميران يك هزار و هشت صد ذرع^۱ و از سه جانب ديگر يك هزار ذرع وسعت دهند» (تكميل همايون، ۱۳۷۷ ج ۲: ۱۵). كمبود زمين در داخل و افزايش جمعيت شهر و سكني گزیدن بخشي از جمعيت بيرون از حصار شهر را علت اصلي تخریب حصار قديم و ساخت حصار جديد مي دانند (محبوبي اردكاني، ۱۳۵۷: ۱۳۰). همچنين توسعه حصار دلایل عملكردی نیز داشت؛ به گونه ای كه گرايش طبقات بالا به اراضي شمال شهر به تدریج شكل گرفته بود (اهراييان، ۱۳۹۶).

با بنانهادن حصار جديد در دوره ناصرالدين شاه، محدوده جديد شهر حدود چهار برابر محدوده دوره شاه طهماسب شد (شهري، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۴-۱۳) و شهر بيش از همه به سمت شمال توسعه يافت (كريميان، ۱۳۵۵: ۲۲۳). يكي از نتايج مهم ايجاد حصار جديد شكل گيري بافتي شبه غربی در تهران به ويژه در شمال شهر بود (سعيدنيا، ۱۳۷۰: ۳۳۰). به گفته كرزن تغييرات اين دوره آن چنان عميق بود كه «بازديدكنندگان نيمه اول اين قرن (نوزدهم) به سختي آن را بازمي شناسند»؛ و اين دومين مرحله از يك «رنسانس دومرحله ای» تهران تلقی می شد كه نخستين مرحله آن هنگامي بود كه تهران به عنوان پايتخت انتخاب شد (مدني پور، ۱۳۸۱: ۵۱). عامل مهاجرت در اين دوره در تغيير جمعيت تهران خودنمايي می كرد. به دليل ساخت حصار جديد و ساخت وسازها در داخل شهر فعاليت هاي ساختمانی زياد بود. فرصت ها در اين بخش باعث جذب مهاجران شده بود؛ به گونه ای كه اكثر جمعيت شهر در سال ۱۲۸۶ ه.ق. غيرتهرانی بود (سعدونديان و اتحاديه، ۱۳۶۸: ۳۴۸-۵۰؛ اتحاديه، ۱۳۹۵: ۱۱ و ۴۱).

۱. هر ۱ ذرع معادل ۱/۰۴ متر است.

بر اساس سرشماری نجم‌الملک تنها ۲۶٫۷٪ جمعیت شهر، تهرانی اصل بودند و بقیه غیرتهرانی یا مهاجر: «قسمت عمده ساکنان خارج شهر را غیرتهرانی‌ها تشکیل می‌دادند- قریب ۷۵٪ ساکنان خارج شهر و ۱۰٪ از جمعیت کل تهران، عودلاجان و چاله میدان و بازار به تنهایی سه چهارم از جمعیت تهرانی الاصل را در خود گرد آورده بودند، درحالی‌که محله سنگلج با حدود یک پنجم از جمعیت تهران اساساً محله‌ای است غیرتهران نشین» (طالقانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۸). بسیاری از مهاجران غیرماهر که برای کار مهاجرت کرده بودند نیز در جنوب و شرق تهران سکنی گزیده بودند و «اینان پایین‌ترین لایه اجتماع را تشکیل می‌دادند و اثر تشدیدکننده بر لایه بندی اجتماعی و فضایی داشتند» (مدنی پور، ۱۳۸۱: ۳-۵۱).

۴-۱-۳. نابرابری و ناپایداری در میان محله‌های شهر

تهران در ابتدای این دوره داری پنج محله ارگ (دولت)، بازار، عودلاجان، سنگلج و چاله میدان بود. این محله‌ها هرکدام به لحاظ ویژگی‌های اجتماعی-اقتصادی با همدیگر تفاوت داشتند. محله ارگ در شمال قرار داشت و به خانواده سلطنتی، درباریان و رجال اختصاص داشت (مدنی پور، ۱۳۸۱: ۴۹).

عودلاجان در شمال شرقی یکی از محله‌های سالم و پُرآب به شمار می‌رفت و اکثر آن را افراد ثروتمند و سرشناس تشکیل می‌دادند (ذاکرزاده، ۱۳۷۳: ۳۶). چاله میدان در جنوب شرقی و جنوب قرار داشت و به لحاظ بهداشتی وضعیت مناسبی نداشت و فقیرترین ساکنان و اقلیت‌های دینی در این محله بودند. محله بازار در جنوب و سنگلج در غرب قرار داشت و یکی از آبادترین محله‌ها بود (نجمی، ۱۳۸۴: ۱۱).

چاله میدان قدیمی‌ترین محله تهران بود و از دوره صفویه در آن سکونت وجود داشت. در میان محله‌های پنج‌گانه این محله فقیرترین محله بود: «چاله میدان محله بزرگی بود، ولی رجل سرشناس در آن زندگی نمی‌کردند و معروف به آن بود که آب و هوایش بد است و ساکنان آن نیز خشن و تندخو هستند» (اتحادیه، ۱۳۹۵: ۳۲). برخی از مهاجران و اقلیت‌های قومی و مذهبی در محله عودلاجان (محله کلیمی‌ها)، زندگی می‌کردند. امکانات، تسهیلات و شرایط بهداشتی این محله وضع مناسبی نداشت (ملکی زاوش، ۱۳۷۰).

فوریه در باب نابرابری‌های بین شمال و جنوب شهر در این دوره می‌نویسد: «قسمت شمالی تهران با داشتن کوچه‌های زیبا و مستقیم و حیات‌ها و باغ‌های وسیع و عمارت‌های

۱. در این دوره محله کلیمی‌ها محله‌ای بود در داخل محله عودلاجان که محل زندگی یهودیان بود (تکمیل همایون، ۱۳۹۵).

زیاد ممتاز است، خیابان الماسیه که داخل ارگ می شود و خیابان ناصریه یا شمس العماره، راه وصول به محلات قدیمی شهرند، در این محلات کوچه ها و محلات تنگ و پُرپیچ و خم است و جمعیتی که چندان پاک و پاکیزه هم نیستند در هر قدم در رفت و آمدند. کثافت آن ها بی نهایت است» (ملکی زاوش، ۱۳۷۰: ۴۶-۴۷).

همچنین به دلیل مهاجرت، در تهران به اندازه جمعیت خانه وجود نداشت. همین امر باعث شده بود برخی از افراد قسمتی از خانه خود را که اکثراً یک اتاق بود اجاره دهند. در سال ۱۲۷۶ ه. ق. حدود ۲۰٪ خانوارهای تهرانی مستأجر داشتند. همچنین نرخ مستأجرها در بین محله ها متفاوت بود؛ به گونه ای که محله ارگ مستأجر نداشت و «در چاله میدان طبقه نوکر بیشترین تعداد مستأجر [را با] ۲۳٪ داشت و در عودلاجان رعایا با ۲۹٪ بیشترین میزان مستأجر را داشتند. درصد مستأجر در محلات مختلف از این قرار بود: عودلاجان ۲۴٪، محله بازار ۹٪، سنگلج ۲۷٪ و چاله میدان ۲۰٪». در سال ۱۲۸۶ ه. ق. به میزان مستأجرها افزود شد و به ۳۰/۸٪ رسید. در همین سال بیشترین مستأجران در محله چاله میدان ساکن بودند که فقیرترین محله بود (اتحادیه، ۱۳۹۵: ۳۰ و ۳۴).

مهاجرت اقشار برخوردارتر از محله های فقیر به محله های با شرایط بهتر نیز نقش مهمی در تشدید نابرابری به ویژه در اواخر حکومت قاجار داشت. برای مثال، آمار اخضرعلی شاه در ۱۳۲۰ ه. ق. نشان می دهد عده زیادی از ثروتمندان و شاهزادگان به محله دولت تغییر مکان داده بودند. در جنوب این محله (هرندی / دروازه غار فعلی) زمین گچی و کوره های آجرپزی قرار داشتند و رجال و ثروتمندان علاقه ای به آن نداشتند. «ثروتمندان و خارجیان در دولت و سنگلج مستقر شدند و این گرایش پیدا شد که اغنیا در شمال و غرب و فقرا در جنوب و شرق آن قرار بگیرند که هنوز هم چنین مسئله ای ادامه دارد. البته در محله مردم ثروتمند و فقیر کنار هم وجود داشتند، ولی به نظر می رسد در ۱۳۲۰ ق. نسبت به پیش محلات بین فقرا و ثروتمندان تشکیل شده بودند» (اتحادیه، ۱۳۹۵: ۳۵-۳۶ و ۴۳).

همچنین، میزان جرم در شهر قابل توجه بود. برای مثال در محله های شهر برخی از مجرمان حضور داشتند که برای خود نوچه و «کیابیا» داشتند؛ به گونه ای که در آنجا «یکه تازی» می کردند. آنان از راه باج گیری زندگی می کردند. گزارش شده: «هر محله ای در حقیقت در دست یک عده اوباش بود که بیشتر قداره بند بودند و بعضی اوقات این ها مست می کردند و یا خودشان را به مستی می زدند و با قمه برهنه اقبال اقبال فلان می گفتند و رعب وحشتی در دل مردم ایجاد می کردند» (راوندی، ۱۳۴۷، ج ۳: ۵۹۲، نقل از ملکی زاوش، ۱۳۷۳: ۲۶۲).

اطراف خندق‌ها که در این سال‌ها محل اسکان مهاجران فرودست بود نیز جرائم در آن تمرکز یافته بود. در توصیف ساکنان این بخش آمده است: «خندق‌ها محل اجتماع و سکونت روز و شب الواط و اراذل و فقرا و غربا و کولی‌ها و شتر دزدان و فواحش و دارویشان و قلندران و امثال آنکه بدون مزاحمت می‌توانستند در آن تردد و زندگی کنند [بود...].» و بی‌خانمان‌های که غار و دخمه‌های در آن به وجود آورده منزل می‌ساختند [...]». ایضاً هر قسمت آن طفیل دسته‌ای از لشوش و محل عرض وجود عده‌ای از اجامر و قمارباز و آدم لخت‌کن و مزاحم و شریر که آن را محل درآمد خویش می‌داشتند» (شهری، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۵).

۴-۲. بخش دوم: دوره پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰ ه ش)

۴-۲-۱. ویژگی‌های عمده نظم اجتماعی و تغییر و تحولات آن
با استقرار حکومت پهلوی درآمدهای دولت افزایش یافت که عمده دلایل آن افزایش درآمدهای نفتی و درآمدهای مالیاتی بود (باری‌یر، ۱۳۶۳: ۱۳۰؛ آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۱۸۴). در کل درآمدهای دولتی در فاصله سال‌های ۱۳۰۳ الی ۱۳۲۰ از «۲۳۷ میلیون ریال در ۱۳۰۳ ش به ۳٫۶۱ میلیارد ریال در ۱۳۲۰ ش. افزایش یافت» (فوران، ۱۳۸۰: ۳۳۵). با افزایش درآمدها، تلاش‌های برای صنعتی‌شدن کشور صورت گرفت. برای مثال، سرمایه‌گذاری دولت در بخش صنعت و تجارت از ۱٫۱٪ بودجه در سال ۱۳۰۷ ش. به ۲۴٫۱٪ در سال ۱۳۲۰ ش. افزایش یافت. بدون احتساب تأسیسات نفت، شمار کارخانه‌های صنعتی ۱۷ برابر شد (همان). در رابطه با صنایع تازه تأسیس شده، چیزی که بیش از همه نمود داشت احداث آن‌ها در چند شهر خاص بود؛ چراکه توزیع آن‌ها با توجه به منابع عمده مواد خام و بازارهای فروش صورت می‌گرفت. برای مثال، درحالی‌که ۴۷٪ از کارخانه‌ها در تهران بودند در برخی از استان‌ها هیچ کارخانه‌ای وجود نداشت (باری‌یر، ۱۳۶۳). صنعت ساختمان‌سازی نیز به دلیل استخدام‌های زیاد دولتی و فرایند نوسازی شهرها به‌ویژه در تهران یکی از صنایع پُررونق بود. تا سال ۱۳۱۹ نزدیک به ۶۰٪ از کل سرمایه‌گذاری‌های داخلی به تهران اختصاص یافته بود (کدی، ۱۳۸۵). به‌رغم رشد بخش صنعتی، دستمزد شاغلان این بخش ناچیز بود؛ به‌گونه‌ای که «ساعات طولانی کار، مزد کم، استثمار زنان و کودکان رواج داشت. ناظران [...] شرایط کار را به «بردگی» تشبیه کرده‌اند» (فوران، ۱۳۸۰: ۳۵۵).

۱. خندق‌ها در بخش‌هایی از محله دروازه غار یا هرندی فعلی قرار داشتند.

از سوی دیگر، دولت کم‌ترین توجه را به بخش کشاورزی داشت. در این دوره تنها ۲٫۹٪ از بودجه صرف کشاورزی شد، این در حالی بود که در دهه ۱۳۱۰ چیزی بین ۸۰ تا ۸۵٪ از جمعیت کشور در این بخش مشغول به فعالیت بودند. سهم کشاورزی از اقتصادی ملی از ۸۰ الی ۹۰٪ در ابتدایی این دوره به حدود ۵۰٪ در طی سال‌های پایانی دهه ۳۰ رسید (باری‌یر، ۱۳۶۳: ۱۸۹؛ ازکیا، ۱۳۶۵: ۵۷-۱۵۶). همانند قرن‌ها پیش هنوز مناسبات ارباب-رعیت در این بخش حاکم بود و بسیاری از مالکان در روستاها و املاک خود زندگی نمی‌کردند. بر اساس برآوردها، ۵۰٪ از زمین‌ها متعلق به مالکانی بود که در روستا زندگی نمی‌کردند (گراهام، ۱۳۵۸: ۴۴).

بر اساس آنچه مرور شد، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نظم این دوره وجود اشکال مختلفی از نابرابری‌ها بود. در مجموع «از نظر توسعه اقتصادی، کشور تا حد زیادی صنعتی شد [...]». در بخش کشاورزی، نه اصلاحات ارضی صورت گرفت و نه در بهره‌وری یا فن تولید تغییری روی داد. تولید با افزایش جمعیت بالا رفت اما دهقانان از حداقل معیشت برخوردار بودند [...]». در بخش شهری نیز که دولت همه تلاش‌های تحول‌گرایانه‌اش را متمرکز کرد، برای اکثریت مردم بهبود در زندگی روزمره حاصل نشد. سطح زندگی با توجه به درآمد و رژیم غذایی، مسکن، بهداشت و آموزش و پرورش چندان بهبود نیافت.

صنعتی شدن و مداخله دولت در تجارت خارجی به منظور احداث راه‌آهن، به یک اقتصاد تورمی بعد از سال ۱۳۱۲ انجامید، به طوری که در سال ۱۳۲۰ ش. قیمت‌ها دو برابر گردید. مزدها با تورم افزایش پیدا نمی‌کرد. تولید ناخالص ملی در فاصله ۱۳۰۴-۱۳۱۹ ش. دو برابر شد اما بر میزان نابرابری درآمدی افزوده گردید. بخش روستایی تاوان غذای ارزان شهرنشینان را می‌پرداخت و توده‌های شهری هم بار سنگین مالیات‌ها را به جای سرمایه‌داران به دوش می‌کشیدند و منافع کلان سرمایه‌داران از قبل آن‌ها تأمین می‌شد. مزایایی صنعتی شدن برای همه افراد و گروه‌های جامعه یکسان نبود. صنعت به چند شهر کشور اندکی راه یافت ولی به تهران در رابطه با استان‌ها مرکزیت بسیار زیادی بخشید [...]». این تصویر از رشد با مزایای نابرابر آن برای طبقه‌ها، بخش‌ها و مناطق کشور همان‌الگویی است که ما عنوان توسعه وابسته را به آن داده‌ایم» (فوران، ۱۳۸۰: ۳۶۴).

یکی از نتایج نظم نابرابر فوق شکل‌گیری طبقه‌ای فرودست در شهرها بود که شامل «خدمتکاران، شبگردها، کارگران نیمه‌وقت، گدایان، روسپیان و دزدان بودند» (همان ۵۹-۳۵۸). اعضای این طبقه در محلات فرودست یا مناطق بیرون از شهر سکنی گزیده بودند.

جمعیت نیز به صورت مداوم هرچند اندک روبه رشد بود. جمعیت ایران در پایان دوره قاجار حدود ۱۰ میلیون نفر برآورد شده است^۱، در حالی که در سال ۱۳۲۰ ش. میزان جمعیت به ۱۴,۷۶ میلیون نفر رسید. از سال ۱۳۱۳ ش به بعد به میزان مهاجرت از مناطق روستایی به سوی مناطق شهری به ویژه تهران افزوده شد (باری‌یر، ۱۳۶۳: ۳۵-۴۲) و به طور میانگین سالیانه ۳۰ هزار نفر از روستا به سمت شهر مهاجرت می‌کردند (مرتضوی تبریزی، ۱۳۹۳: ۵۰).

۲-۲-۴. افزایش جمعیت، نوسازی شهر تهران و زوال محلات مرکز شهر

جمعیت شهر تهران در این دوره رشد قابل توجهی کرد. طبق اولین سرشماری که در سال ۱۳۰۱ به عمل آورد، تهران دارای ۲۱۰,۰۰۰ نفر جمعیت بود و در دومین سرشماری در سال ۱۳۱۱ حاکی از جمعیتی بیش از ۳۱۰,۰۰۰ نفر است و در ابتدایی دهه ۱۳۲۰ به ۶۵۰ هزار نفر رسید (طالقانی، ۱۳۶۹ ب: ۱۲-۱۳، مدنی‌پور، ۱۳۸۱: ۵۹). به علاوه، سرشماری سال ۱۳۱۱ نشان داد «بخشی از جمعیت آن در محله‌های ساکن شدند که خارج از محدود شهر قرار داشتند» (بیات، ۱۳۹۶: ۵۷). در حدود ۲۴۶,۰۰۰ نفر در داخل حصار و حدود ۶۱,۰۰۰ هزار نفر خارج از آن زندگی می‌کردند (زنجانی، ۱۳۷۵: ۹۱-۲۹۰). افزایش جمعیت شهر تهران و مشکلات آن نوسازی شهر راناکزیر کرده بود. به همین دلیل در سال ۱۳۱۱ ه. ش. برج و باروی ناصری تخریب، خندق‌های اطراف آن پُر و به جای آن‌ها خیابان‌های مدرن احداث شد. نکته قابل توجه همانند دوره قاجار، رشد شهر به سوی شمال و غرب تهران بود (کریمیان، ۲۵-۳۲۳).

از دیگر پروژه‌های نوسازی شهر، ایجاد خیابان‌کشی بود. با گسترش این خیابان‌ها به ویژه از شمال و غرب، محله‌های جدید در کنار آن‌ها کم‌کم به وجود آمدند؛ در حالی که برخی از محله‌های مرکزی تهران همچنان بدون تغییر باقی ماندند: «تشابه خیابان‌های عریض محله‌های جدید الاحداث پیرامونی و بازارهای محلی قدیمی بیانگر تشابه میان فرایند توسعه این دو است. این تشابه پیدایش تدریجی یک مرکز محلی در میانه مناطق مسکونی، یعنی در جایی است که میزان دسترسی در بالاترین سطح است. محله‌های پیرامونی از جانب ساخت و سازهای تجاری تحت فشار نبودند، حال آنکه در مناطق مرکزی شاهد دست‌اندازی فعالیت‌های تجاری به مناطق مسکونی هستیم» (مدنی‌پور، ۱۳۸۱: ۲۰۱). دست‌اندازی فعالیت‌های تجاری به مناطق مسکونی به تغییر الگوهای استفاده از زمین و بافت جمعیتی محله‌های اطراف بازار شد که یکی از عوامل زوال محلات مرکز شهر از گذشته تا به امروز بوده است.

۱. در مجموع، برآوردها به منظور تخمین جمعیت در دوره قاجار متفاوت است. رجوع شود به: (رئیس‌طوسی، ۱۴۰۰: ۱۳).

در نتیجه توسعه خیابان‌ها، خانه‌های زیادی ویران شد و محله سنگلج آسیب زیادی دید و اگر اعتراضات مردم و برخی از مشکلات نبود محله‌های عودلاجان و بازار نیز آسیب می‌دیدند (تکمیل همایون، ۱۳۷۹، ج ۳: ۸۱). خیابان‌کشی همچنین باعث تفکیک کارکردی شهر شد. «پیرو تحولات جاری در مملکت نواحی صنعتی، تجاری، اداری و مسکونی بر پیکر شهر شکل گرفت» (پاکزاد، ۱۳۹۵: ۱۸۵).

در رابطه با تفکیک کارکردی شهر و تمایز یابی مناطق و چگونگی آن نوشته شده است: «هسته سکونت در شهر تهران از هسته مرکز (اداری-بازرگانی) شهر جدا می‌شود و سمتی اختصاصی برای توسعه دارد و در همین هسته سکونت هم تمایزی است. منظر شهر در شمال شهر به کلی با جنوب آن متمایز است و هسته مرکزی شهر هم به طرف جاده کشیده می‌شود و به طور کلی توجه ما به این نکته جلب می‌شود که شهر تحرکی دارد و این تحول ترکیب اجتماعی و تطور و تحرک اجتماعی است که تحرک شهر را به وجود می‌آورد و اجتماع متحرک شهر، محل و منظر سکونت خود را تغییر می‌دهد و محل صنعت یا بازرگانی خود را انتخاب می‌نماید» (حکمی، ۱۳۴۳ الف: ۱۸).

در نتیجه نوسازی شهر و ایجاد خیابان‌های جدید پنج منطقه به وجود آمده بود که عبارت بوده از «بازار قدیمی مرکزی، منطقه اداری شمال میدان توپخانه، منطقه مسکونی طبقه متوسط جدید در شمال شهر، یک منطقه جدید در جنوب غربی و منطقه فقیرنشین اطراف جاده جنوب شرقی» (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۱۸۴).

یکی دیگر از پروژه‌های نوسازی شهر تهران که آسیب جدی به بافت مرکزی شهر زد، پروژه نوسازی محله‌های این بخش بود. رضاشاه تصمیم گرفت «نسبت به اصلاح و آبادانی کوی‌های قدیم تهران، نیز اقدام کند». گام نخست در این راه نوسازی محله سنگلج بود. در ابتدا کلیه ساختمان‌های این محله خریداری و تخریب شدند. هدف اولیه این بود که مراکز مختلف اقتصادی در این منطقه ساخته شوند، محله سنگلج نوسازی شود و ساکنان محله عودلاجان که در این دوره محله فرسوده‌ای بود، پس از نوسازی به سنگلج انتقال داده شوند و سپس به نوسازی محله عودلاجان پرداخته شود تا ساکنان محله‌های فرسوده دیگر به این محله انتقال داده شوند. علاوه بر اینکه محله سنگلج برای ساکنان محله عودلاجان آماده نشده شهرداری به ساکنین این محله (عودلاجان) پروانه سخت نمی‌داد، بانک از پرداخت وام به آن‌ها برای ایجاد ساختمان‌های نو و تعمیر بناها امتناع می‌کرد و زمین‌ها و ساختمان‌های این محله قابل خرید و فروش نبودند.

این امر باعث شد ساکنین محله عودلاجان چند سال بلا تکلیف باشند و در نهایت دست به اعتراض بزنند. البته در نهایت هیچ کدام از این طرح‌ها اجرا نشده و اگر این گونه عمل می شد «شهر تهران به وضع فعلی، بدون مطالعه توسعه پیدا نمی کرد و مرکز شهر خراب و غیر قابل سکونت باقی نمی ماند» (اژدری، ۱۳۴۳: ۲۰۱-۱۹۸).

در نهایت آنچه در این بخش از شهر اتفاق افتاد جابه جایی برخی از ساکنان این بخش، تخریب بخشی از محله سنگلج، عدم اجازه به ساکنین برای سرمایه گذاری در عودلاجان و در نهایت مهاجرت بخش قابل توجهی از جمعیت این محله به سایر مناطق شهر بود.

۳-۲-۴. توسعه نابرابر شهر تهران

اقداماتی که برای تغییر شهر تهران انجام شده، علاوه بر آنکه به تفکیک کارکردی شهر منجر شد حائز ویژگی های بود که هرچه بیشتر به مناطق مرکزی شهر آسیب زد. برای مثال بسیاری از تسهیلات و امکانات جدید در شمال و غرب شهر استقرار یافتند. از سوی دیگر بسیاری از تسهیلات بهداشتی مانند لوله کشی، حمام، برق در خانه های جدید به کار برده شدند، لذا «خانه سنتی از نظر رفاهی و بهداشتی با واحدهای مسکونی جدید امکان رقابت نداشت. بافت سنتی آن هم در قلب و مرکز شهر، رفته رفته به نوعی حاشیه نشینی و خرابه نشینی یا در بهترین حالت، به انبار مغازه های اطراف تبدیل شدند» (پاکزاد، ۱۳۹۵: ۱۹۱).

همچنین بسیاری از صنایع جدیدی که در این دوره شکل گرفته در جنوب تهران استقرار یافتند؛ به گونه ای که جنوب یک موقعیت صنعتی را پیدا کرد و گروه های وابسته به آن به ویژه طبقه کارگر در این بخش سکنی گزیدند. در نتیجه این فرایند «روند صنعتی شدن و گروه های اجتماعی جدید وابسته به آن بیان جغرافیایی می یافتند. این امر روند قطب بندی اساسی ساختار شهر را که در قرن نوزدهم آغاز شده بود حفظ می کرد و به آن شتاب می بخشید» (مدنی پور، ۱۳۸۱: ۲۳).

سیاست های شهری مانند عدم نوسازی نواحی مرکزی و آسیب به آن و ایجاد تسهیلات و امکانات جدید در شمال تهران، باعث مهاجرت بخشی از افراد برخوردار از محله های محروم به مناطق شمالی شد. روندی که از آن تحت جدایی گزینی مبتنی بر اسکان یاد شده است. در گذشته در اطراف بازار تهران خانه های بزرگی وجود داشت که «متعلق به اشراف بزرگ و متوسط بود، اما از دوره سلطنت رضاشاه، نخست اشراف از منطقه سنتی خود دوری گزیدند و سپس بازرگانان درجه اول و به مرور بازاریان متوسط، محله های بازار و منطقه سنتی خود را ترک گفتند و در بخش های جدید پدید آمده در تهران بزرگ سکونت گزیدند که این امر از

يك سو بازار را به معنای پایگاه اقتصادی (خرید و فروش) گسترش داد و خانه‌های محله بازار از حالت سکونتی به تجاری مبدل ساخت و از سوی دیگر، گروه‌های جدیدتر اجتماعی که منزلت اقتصادی بالایی نداشتند ساکن خانه‌های محله بازار شدند» (تکمیل همایون، ۱۳۷۹ ج ۳: ۸۳).

به تدریج با تضعیف روابط سنتی محله‌ها و مهاجرت افراد برخوردار به مناطق شمالی جدایی‌گزینی مبتنی بر ویژگی‌های اسمی مانند قومیت جای خودش را به «جدایی‌گزینی طبقاتی» داد. به عبارت دیگر «ملاک سکونت در محله‌های جدید، بیشتر ثروت، پایگاه اجتماعی، تحصیلات و درآمد اهالی شد تا اشتراک در مذهب و قومیت ایشان» (پاکزاد، ۱۳۹۵: ۱۸۵). با مهاجرت این دسته از افراد از مناطق مرکزی شهر، بخشی از این منطقه مورد تعرض بازار قرار گرفت و فضاهای تجاری به درون فضاهای مسکونی رُسوخ کرد. در نتیجه تفکیک کارکردی و جدایی‌گزینی اسکان در شهر «جامعه کم‌کم طبقاتی می‌شود و بین محله‌های شهر اختلافی طبقاتی پدیدار می‌گردد و بدان‌ها شناخته می‌شود: محله متولین، محله کارمندان، مرکز تجارت و مرکز صنعت از یکدیگر مجزا و مشخص می‌گردد. ضمن این تغییر و تبدیل، نقاطی که قبلاً به منظوری ساخته شده و با ساختمان‌های جدید که با و سائل جدید بنا می‌کنند قابل مقایسه نیست و به اصلاح از مُد افتاده است، یا به عللی از استفاده از آن صرف نظر می‌کنند، متروک و کم‌قیمت می‌شود و عده فقیرتری در آن سکنی می‌گزینند» مانند محله عودلاجان و اطراف کوره‌ها (حکمی، ۱۳۴۱ الف: ۱۷).

روند مهاجرت به شهر تهران نیز رشد یافته بود. در طی دهه دوم این دوره بود که به تدریج «مناطق اسکان غیررسمی» در تهران شکل گرفت. مهاجران ابتدا در بخش‌های قدیمی شهر سکونت گزیدند. آنان در این بخش‌ها یک اتاق را اجاره می‌کردند و اسکان می‌یافتند. همین امر باعث تراکم جمعیتی این مناطق شد. در این زمینه گفته شده «این منطقه یک سوم مساحت پایتخت را تشکیل می‌دهد و نیمی از جمعیت در اینجا زندگی می‌کنند» (گراهام، ۱۳۵۸: ۲۶).

مناطق مرکزی تادهه ۱۳۱۰ به اشباع رسید. تراکم و شلوغی این بخش از جمعیت شهر باعث شد بسیاری از خانواده‌های ثروتمند از این بخش مهاجرت کنند و در «مناطق مرغوب‌تر» خانه بسازند و اسکان یابند (حکمی، ۱۳۴۳ ب: ۱۷). روند اجاره‌نشینی نیز رشد یافته بود. بر اساس سرشماری سال ۱۳۱۱ «کل خانه‌های شهر تهران ۲۸۰۴۵ باب بوده که ۶۳٫۲٪ آن‌ها شخصی و ۳۶٫۳٪ اجاره‌ای بوده است» (طالقانی، ۱۳۶۹ ج ۱: ۱۴). افزایش روند اجاره‌نشینی نیز به تشدید ناپایداری مسکونی در شهر منجر شده بود.

۳-۴. بخش سوم: دوره پهلوی دوم (۱۳۲۰-۱۳۵۷ ه.ش.)

۳-۴-۱. برنامه‌های عمرانی و تعمیق نابرابری‌ها از خلال اجرای آن‌ها با تثبیت دولت پهلوی بعد از دهه ۳۰ ش.، در نتیجه قرارداد جدید نفتی درآمدهای دولت افزایش پیدا کرد؛ به‌گونه‌ای که از ۳۴ میلیون دلار در سال ۱۳۳۳ به ۵ میلیارد دلار در سال ۱۳۵۳ و پس از چهار برابر شدن قیمت نفت، به حدود ۲۰ میلیارد دلار در سال ۱۳۵۵ رسید (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۲۶-۵۲۵). نحوه هزینه‌کرد درآمدها و همچنین توسعه جامعه به‌واسطه برنامه‌های عمرانی تنظیم می‌شد. در نتیجه اجرای این برنامه‌ها، ایران تغییرات ژرفی را تجربه کرد. آنچه از بررسی این برنامه‌ها برای این نوشتار مهم است نابرابری‌ها و مهاجرت‌های گسترده‌ای است که از خلال اجرای آن‌ها پدید آمد.

به دلیل برخی از کشمکش‌های سیاسی و مشکلات اقتصادی، دستاوردهای برنامه عمرانی اول و دوم چندان نبود. از برنامه عمرانی سوم (۴۶-۱۳۴۱ ش) بود که موتور تغییر در همه بخش‌ها به حرکت درآمد. هدف این برنامه، افزایش درآمد ملی کشور و توزیع عادلانه‌تر آن و ایجاد اصلاحاتی در بخش کشاورزی بود. برنامه‌ریزان کشور دریافته بودند «لازمه پیشرفت کشور این است که گروه‌های بزرگی از جمعیت تدریجاً دست از مشاغل کشاورزی دست کشیده و به‌سوی سایر مشاغل روی آوردند و در عین حال، پیشرفت صنعتی کشور آن چنان باشد که بتواند به‌آسانی برای این دسته از کارگران شغل ایجاد کند» (اکبری و لیلاز، ۱۳۸۹: ۳-۵). به‌رغم توجه به بخش کشاورزی، کم‌ترین رشد نصیب آن شد و سایر بخش‌ها رشد قابل توجهی داشتند. در کل برنامه از دست‌یابی به هدف اصلی خود یعنی بهبود وضعیت معیشت و کاستن از شکاف طبقاتی به‌ویژه بین شهر و روستا ناکام ماند (لیلاز، ۱۳۹۲: ۱۰۶-۹۰). از عملکرد برنامه سوم می‌توان نتیجه گرفت که «به‌تشدید فاصله میان شهر و روستا انجامید و مقدمات عظیم‌ترین موج مهاجرت داخلی و سیلاب امواج انسانی تاریخ ایران را از روستا به شهر و پیامدهای سیاسی-اجتماعی بعدی آن فراهم کرد» (اکبری و لیلاز، ۱۳۸۹: ۱۹-۲۰).

دو هدف عمده برنامه عمرانی چهارم (۱۳۴۷-۵۱ ش)، تسریع رشد اقتصادی و افزایش درآمد ملی از راه افزایش قدرت تولید با اتکا بیشتر بر توسعه صنعتی و توزیع عادلانه‌تر درآمد به‌واسطه گسترش خدمات اجتماعی بود. در این برنامه سهم بخش کشاورزی از اعتبارات به ۵٫۶٪ رسید و در عوض اعتبار بخش صنعت نسبت به برنامه سوم ۷ برابر افزایش یافت. سند برنامه، محدود بودن افزایش سرعت تولید در بخش کشاورزی نسبت به بخش صنعت

برای افزایش رفاه مردم را علت این تغییر جهت ذکر می‌کند. در مجموع، عملکرد برنامه چهارم چشم‌گیر بود؛ به‌گونه‌ای که متوسط رشد تولید ناخالص ملی کشور، بین ۱۳٫۱ تا ۱۵٫۶٪ بود. بخش نفت و صنعت با میانگین رشد ۱۵ و ۱۴٫۷٪ بیشترین رشد را به خود اختصاص دادند در حالی که متوسط رشد بخش کشاورزی ۵٫۵٪ بود. به دلیل نرخ رشد بالای سایر بخش‌های اقتصادی در مقایسه با بخش کشاورزی، سهم این بخش در تولید ناخالص ملی کاهش یافت و از ۲۳٫۷٪ در سال ۱۳۴۶ به ۱۵٫۸٪ در سال ۱۳۵۱ رسید (لیلاز، ۱۳۹۲: ۲۲۰-۱۷۶).

همانند برنامه‌های پیش اهداف برنامه پنجم (۵۶-۱۳۵۲ ش) تأکید بر رشد و توزیع عادلانه‌تر درآمد بود. از اهداف دیگر این برنامه، توجه به بخش کشاورزی و عمران ناحیه‌ای بود. به‌رغم تأکید بر بخش کشاورزی، نه در میزان اعتبارات و نه در میزان رشد، این بخش قابل مقایسه با سایر بخش‌های نبود؛ به‌گونه‌ای که تنها ۶٫۶٪ از اعتبارات به بخش کشاورزی تعلق گرفت و نسبت به سایر برنامه‌ها کاهش چشم‌گیری را نشان می‌داد. از نظر رشد بالاترین اولویت به برنامه‌های عمران شهری داده شد که ۶۳۵٪ نسبت به برنامه چهارم افزایش یافت. توجه به بخش مسکن شهری ناشی از افزایش بی‌رویه مهاجرت به شهرهای بزرگ بود. همچنین سهم بخش کشاورزی از اقتصاد کشور به کم‌ترین میزان خود در سال ۱۳۵۶ یعنی به میزان ۸٫۷٪ رسید، این در حالی بود که هنوز حدود ۳ میلیون نفر (۳۴٪) در بخش کشاورزی مشغول به فعالیت بودند و ۵۱٪ جمعیت در روستاها زندگی می‌کردند. افزایش فاصله بخش‌ها هم به لحاظ سهم و هم به لحاظ ارزش افزوده بدین معنی بود که روستاها دیگر جای مناسبی برای زندگی نیستند و همان‌طور که هویدا گفت بود این دولت و برنامه پنجم، برنامه شهر هستند نه روستا (لیلاز، ۱۳۹۲: ۱۳-۳۱۲، ۳۲۴ و ۱۱-۴۰۹).

همچنین در طی برنامه‌های سوم و چهارم عمرانی اصلاحات ارضی به اجرا درآمد که در نهایت بر اساس آن روابط ارباب-رعیت در ایران فروپاشید. در نتیجه اصلاحات ارضی، ۱٫۳ میلیون خانواده صاحب زمین شدند. البته همه به یک اندازه صاحب زمین نشدند و زمین تقسیم شده در میان بخش زیادی از روستاییان آن قدر کم بود که کفاف زندگی آنان را نمی‌داد. حدود ۶۸ درصد از دهقانان کم‌تر از ۵ هکتار زمین دریافت کردند در حالی که حداقل زمین لازم برای تأمین معاش یک خانواده در نواحی خارج از شمال کشور ۷ هکتار بود. در کل به ازای هر دو خانواده‌ای که صاحب زمین شدند یک خانواده فاقد زمین بود و برابر هر خانواده‌ای که زمین کافی به او یعنی ۷ هکتار داده شده به سه خانواده دیگر برای تأمین زندگی آن‌ها زمین کافی داده نشد (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۵۵۰؛ ازکیا، ۱۳۶۵: ۹۴-۸۵ و ۲۷-۱۳۶).

برنامه اصلاحات ارضی با توجه به موارد زیر منجر به افزایش نابرابری در روستاها و مهاجرت بخشی از روستاییان به شهرها شد: الف) اصلاحات ارضی دیر هنگام شروع شد، زیرا مهاجرت روستاییان به شهرها حدود یک دهه قبل شروع شده بود، ب) زمین به صورت نابرابر در بین روستاییان تقسیم شد، چراکه ساخت روستایی قبل از اصلاحات ارضی به عنوان مبنایی برای تقسیم مزایا عمل کرد و لذا فقیرترین اقشار مانند رعایا و خوش نشینان کم‌ترین و اقشار ثروتمند مانند مالکان و دهقانان بیشترین بهره را از اصلاحات ارضی بردند. ج) توزیع نابرابر مزایایی در بین شرکت‌های روستایی و در آن‌ها به عمیق‌تر شدن فاصله بین روستاییان انجامید و غیره.

رشد جمعیت و حرکت آن نیز طی این دوره قابل توجه بود. برای مثال، جمعیت کشور از ۱۴۶ میلیون در ۱۳۱۹ ش. به ۳۳۷ میلیون در ۱۳۵۵ ش. رسید (باری‌یر، ۱۹۷۲: ۵۲). در سال‌های ۱۳۳۵ الی ۱۳۴۵ ش. جمعیت شهری در ایران تقریباً دو برابر شد و میزان شهرنشینی با رشد سالیانه ۴۹ درصدی، از ۳۱٫۴٪ به ۳۹٪ افزایش یافت (پاکزاد، ۱۳۹۵: ۲۶۶ و ۳۱۹).

یکی دیگر از ویژگی‌های جمعیت کشور در این دوره، عدم تعادل شدید جمعیت در گستره فضایی کشور بود. بر اساس سرشماری سال ۱۳۳۵ تهران ۸٪ از کل جمعیت کشور و ۲۵٫۲٪ از جمعیت شهرنشین کشور را در خود جای داده بود. این نسبت به ترتیب در سال ۱۳۴۵ برابر با ۱۰٫۵ و ۲۷٫۸٪ و سال ۱۳۵۵ برابر ۱۳٫۴ و ۲۸٫۲۶٪ بود (طالقانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۲۲).

در سال ۱۳۵۵ جمعیت تهران نسبت به جمعیت ۷ شهر بزرگ دیگر کشور بسیار بیشتر بود: حدود ۱،۲۲۵ هزار نفر (هالیدی، ۱۳۵۸: ۱۳). مهاجرت نیز یکی از تعیین‌کننده‌ترین عوامل افزایش نسبت شهرنشینی بود. نسبت مهاجرت از روستا به شهر بین دو سرشماری ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵ از کل حرکت جمعیت به ۹۰٪ رسید. تهران و شهرهای اطراف آن یعنی ری و تجریش ۵۰٪ از مهاجرین را به خود جذب کردند (باری‌یر، ۱۳۶۳: ۴۴-۴۳).

در مجموع در نتیجه اجرای برنامه‌ها عمرانی به سرعت از سهم بخش کشاورزی کاسته شد، به اهمیت بخش صنعت و نفت افزود و سرمایه‌گذاری‌های عظیمی را به بخش شهری اختصاص داد، «غول مهاجرت داخلی» را به حرکت درآورده بود و نابرابری‌ها را تعمیق بخشید (لیلاز، ۱۳۹۲: ۳۲۴).

1. Bharier
2. Halliday
3. Bharier

۲-۳-۴. تشدید نابرابری در پهنه فضایی کشور

با افزایش سهم نفت در اقتصاد ایران، اعتبارات قابل توجهی برای بخش صنعت فراهم شد. برای مثال دهه چهل و پنجاه اوج توسعه صنعتی ایران و حمایت دولت از این بخش به صورت مستقیم و غیرمستقیم بود. مداخله مستقیم دولت در بخش صنعت از طریق بودجه‌ای بود که در قالب برنامه‌های عمرانی به این بخش اختصاص می‌یافت. به طور متوسط ۴۴٪ از سرمایه‌گذاری در صنایع توسط دولت انجام گرفته بود (هالیدی، ۱۳۵۸: ۱۴۱-۱۳۸).

نقش غیرمستقیم دولت در قالب سیاست‌های مالی و صنعتی یعنی انواع حمایت‌های (فروش کارخانه‌های دولتی به بخش خصوصی، پرداخت وام کم‌بهره و تخفیف و معافیت مالیاتی) بود که از بخش خصوصی می‌کرد (بشیریه، ۱۳۹۳: ۷۹ و ۱۳۴). در حالی که در سال ۱۳۳۵ ش ۶۹۴ واحد صنعتی بزرگ در کشور وجود داشت در سال ۱۳۴۵ به ۲،۶۶۱ و در سال ۱۳۵۱ به ۵،۶۵۱ واحد رسید (گراهام، ۱۳۵۸: ۵۰؛ باری‌یر، ۱۳۶۳: ۷۷-۲۷۸).

سرمایه‌گذاری و حمایت‌های که دولت از بخش صنعت می‌کرد نصیب اقلیت خاصی از طبقه بورژوازی شد؛ به گونه‌ای که تعدادی خانواده محدود از طبقه بورژوازی سهم عمده‌ای از کارخانه‌های صنعتی را به خود اختصاص داد. در مجموع «بورژوازی بالا متشکل از ۱۵۰ خانواده بود که ۶۷٪ از تمام صنایع و مؤسسات مالی را در اختیار داشتند». این خانواده‌ها کاملاً به دولت وابسته بودند و رابطه دولت با آنان از نوع «حامی‌پروری» بود (بشیریه ۱۳۹۳: ۷۰ و ۷۳).

به لحاظ جغرافیایی، بخش زیادی از سرمایه‌گذاری‌ها نصیب تهران شد. طبق برآوردهای سازمان برنامه «بیش از یک سوم مجموع سرمایه‌گذاری‌ها در شهر تهران به عمل آمده و دوسوم کلیه سرمایه‌های خارجی (به استثناء نفت) در تهران و منطقه اطراف آن به کار انداخته شده است. در نتیجه ۵۱،۰٪ [کلیه کالاها صنعتی کشور در تهران تولید] می‌شد (فرمانفرمائی‌ان و گروئن، ۱۳۴۷ ج ۱: ۳۱).

آمار دیگری در مورد واحدهای بزرگ صنعتی نشان می‌دهد «۳۱٪ از کلیه کارخانه‌ها و ۳۷٪ کارگران و ۵۸٪ ارزش افزوده و ۶۲٪ افزوده تولید ناخالص ملی متعلق به تهران است» (همان: ۵۷). به همین ترتیب تهران در این سال‌ها علاوه بر این که مرکز صنعتی شده بود مرکز بازرگانی، آموزشی و بهداشتی نیز شده بود «تقریباً کلیه بانک‌ها و شرکت‌های هواپیمایی و سایر مؤسسات بازرگانی در تهران تأسیس شده» بودند (همان: ۳۲).

نابرابری در کنار افزایش تورم در دهه ۵۰ زندگی سختی را برای اکثریت مردم ایران به ویژه روستایان فقیر و طبقه حاشیه شهری رقم زده بود. ۲۰٪ خانواده‌های طبقات بالا سهم خود را از هزینه‌ها از ۵۱٫۷۹٪ در سال ۳۹-۱۳۳۸ به ۵۵٫۶۵٪ در سال ۵۳-۱۳۵۲ افزایش دادند، اما سهم ۴۰٪ از خانواده‌های طبقات پایین از ۱۳٫۹٪ به ۱۱٫۹۶٪ کاهش یافت (فوران، ۱۳۸۰: ۴۹۱). به همین ترتیب شاخص ضریب جینی تا سال ۱۳۴۷ بهبود نشان می‌داد اما از دهه پنجاه این شاخص با سرعت بی‌سابقه‌ای روبه‌افزایش بود و تا سال ۱۳۵۴ به ۰٫۵۰۳ یعنی بالاترین نقطه در تاریخ ایران تا آن زمان رسید (لیلاز، ۱۳۹۲: ۵۴۷-۵۴۶).

۴-۳-۳. جهش نابرابری در شهر تهران و زوال هرچه بیشتر مناطق مرکزی

۴-۳-۳-۱. طرح جامع: ایجاد نابرابری به واسطه تعیین جهت و محدوده توسعه شهر

اولین طرح جامع شهری که در سال ۱۳۴۷ به تصویب رسید اساساً طرح کاربری زمین برای هماهنگ کردن رشد بافت شهر بود. مشکلات اصلی شناسایی شده شهر تهران در این طرح عبارت بودند از گسترش بی‌رویه و بدون طرح شهر، مهاجرت گروه‌های کم‌درآمد، تراکم بالایی جمعیت به ویژه در مناطق مرکزی، گسترش مراکز و فعالیت‌های تجاری و زیرساخت‌های ناکافی (اهرایبان، ۱۳۹۶). روی هم رفته درحالی‌که راه حل مشکلات شهر تهران در همه حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و فضای بود اما تنها بر تغییرات محیطی تأکید شد تا به واسطه آن «نظم جدید بر بافت فیزیکی موجود حاکم شود» (مدنی پور، ۱۳۸۱: ۳۳۹).

برای نحوه توسعه شهر در طرح جامع چندین پیشنهاد ارائه شد که در نهایت توسعه خطی با تأکید بر غرب تهران پذیرفته شد (فرمانفرمائی‌ان و گروئن، ۱۳۴۷، ج ۱ و ۲). همچنین در طرح برای سایر نقاط شهر پیشنهادها ارائه شده بود. برای جنوب تهران که اطراف آن را کوره‌های آجرپزی و زاغه‌ها تشکیل داده بودند تنها یک پارک بزرگ پیشنهاد شده بود زیرا «از آنجای که این قسمت از لحاظ سکونت دارای آب‌وهوای نامساعدی بوده است و احیای زاغه‌های جنوب مستلزم تحمل هزینه‌های گرانی است» و پیشنهاد شده اراضی آن توسعه نیابد (فرمانفرمائی‌ان و گروئن، ۱۳۴۷، ج ۳: ۴). هدف طرح برای مرکز شهر کاهش تراکم آن، تبدیل بازار به عمده‌فروشی و «درهم‌کوبیدن» محله‌های بود که شرایط مطلوبی برای خانه‌سازی نداشتند. در باب شمال و شمیران هم آمده است این بخش به دلیل هوای متبوع جمعیت زیادی از جمله طبقات بالا را به خود جذب کرده است و تراکم جمعیت زیادی ندارد (همان).

منطقه عباس آباد بیش از همه مورد توجه بود. هدف توسعه این بخش از شهر، ایجاد مراکز تجاری و اداری بود: «آخرین اقدام در آبادسازی تهران تا این تاریخ ایجاد و احداث «شهستان پهلوی» در عباس آباد است که خود یکی از بزرگ‌ترین برنامه‌های شهرسازی جهان است» (کریمیان، ۱۳۵۵: ۳۷۴). در طرح پیش‌بینی شده بود با توسعه عباس آباد بسیاری از ساختمان‌ها اداری و تجاری به این بخش گرایش پیدا خواهند کرد و با ایجاد سیستم حمل‌ونقل اهمیت هسته مرکزی «به‌کلی از بین» می‌رود (فرمانفرمائی‌ان و گروئن، ۱۳۴۷، ج ۳: ۱۵).

۲-۳-۳-۴. مهاجرت، تغییرات جمعیت و تراکم فضایی فقر در قالب حاشیه‌نشینی و گودنشینی با سرمایه‌گذاری‌های عظیم در تهران، مهاجرت از سایر نقاط کشور به این شهر شدت گرفته بود. رشد جمعیت تهران در دهه سی با رقم سالانه ۶٫۶۸٪ به اوج رسیده بود. رشد طبیعی جمعیت شهر در سال حدود ۲۰۰ هزار نفر و تعداد مهاجرانی که هر سال جذب تهران می‌شوند ۷۰ هزار بودند (کریمیان، ۱۳۵۵: ۷۶-۳۷۵). توزیع جمعیت و لذا تراکم جمعیت تهران در نتیجه افزایش جمعیت بین همه مناطق و محله‌ها یکسان نبود: «بیشترین تراکم جمعیت در ناحیه‌ای است که از شمال به خیابان مولوی و میدان اعدام، از جنوب به خیابان شوش، از مغرب به خیابان خانی‌آباد و از مشرق به خیابان دروازه‌غار و کوچه‌باغ انگوری، محدود است»^۱ (امانی، ۱۳۴۳: ۴۸).

مهاجرت‌ها به ناهمگنی قومی و شکل‌گیری محله‌های قومی به‌ویژه در میان محله‌های فرودست در شهر دامن زده بود. همین عامل در محله‌ها «بارها باعث مناقشه و جدایی درون محله‌ای نیز شد» (بیات، ۱۳۹۶: ۶۵). همچنین در دهه سی و چهل مناطق حاشیه‌نشین به سرعت گسترش یافتند (مرتضوی تبریزی، ۱۳۹۳: ۲۰۹). منشأ بسیاری از حاشیه‌نشینان - حدود ۶۳٪ - «از قشرهای گوناگون دهقانی است اما برخلاف آنچه مشهور است قشرهای مزبور در خوش‌نشینان، یعنی روستاییان فاقد زمین و بدون نسق، خلاصه نمی‌شود». برخی از آن‌ها از دهقانان صاحب نسق و تعداد کمی هم خرده‌مالکان بودند (کازرونی و گلابی، ۱۳۵۰: ۵۳)، یعنی بخشی از روستاییان که زمین تقسیم‌شده بین آنان کفاف زندگی‌شان را نمی‌داد. سکونتگاه‌های تصرف‌شده و مناطق حاشیه‌نشین توسط مهاجران و برخی از فرودستان شهری در بسیاری از مناطق شهر تهران وجود داشت اما بیشتر

۱. تقریباً بخشی از محدوده فعلی محله هرندی یا دروازه‌غار.

آن‌ها در کنار کوره‌ای جنوب تهران که مانند «کوره‌های شیطانی انقلاب صنعتی» بودند رشد کردند (بیات، ۱۳۹۶: ۶۰). مهاجرت به شهر تهران و نابرابری در این شهر آن قدر زیاد بود که «تا اواسط دهه ۱۳۵۰، تهران دارای حدود ۵۰ محله تهیدست نشین و حاشیه نشین شده بود [...]». ساکنان محلات تهیدست نشین و مناطق تصرف شده بر روی هم ۳۵٪ از کل جمعیت [شهر تهران] را شامل می‌شدند (بیات، ۱۳۹۶: ۵۸ و ۶۴).

۳-۳-۴. جدایی‌گزینی مبتنی بر اسکان

در این سال‌ها تراکم و پایین آمدن کیفیت زندگی در مناطق مرکزی سهمی زیادی در مهاجرت از این مناطق داشت، لذا: «به تدریج، ساکنان متمول محله‌های قدیمی خانه‌ها خود را در محله‌های پُرجمعیت را ترک کرده و به ساختن خانه‌های جدید در نواحی مرغوب‌تر علاقه نشان دادند» (اهریان، ۱۳۹۶: ۲۰۷). با مهاجرت این جمعیت، این بخش از تهران فاقد سرمایه کافی برای بازسازی منازل زوال یافته‌اش شد و همین امر باعث شد این مناطق از «مد» بیفتند و «متروک و کم‌قیمت» شوند که همگی نشان از زوال این محلات دارد. در یک فرایند دیگر این امر باعث شد که ساکنان مهاجر و طبقات پایین بیشتر در این مناطق اسکان‌گزینند (حکمی، ۱۳۴۳: ۱۷). از سوی دیگر مهاجرات اقشار برخوردارتر به شمال شهر تهران «تعداد اجتماعی» مناطق مرکزی و جنوبی را به هم زد «در نتیجه محلات جنوب شهر نه تنها از لحاظ تراکم به سطح خطرناکی رسیده [بودند] بلکه سکنه آن کم‌وبیش متعلق به طبقه پایین» بودند (فرمانفرمائی‌ان و گروئن، ۱۳۴۷، ج ۱: ۲۷ و ۵۲).

در این سال‌ها جدایی‌گزینی اسکان بیش از آنکه مبتنی بر ویژگی‌های اسمی (مذهبی و قومی) باشد بر عناصر اقتصادی استوار بود. در گذشته ساکنان در شهر به صورت «جزیره‌های» مختلف مجاور هم زندگی می‌کردند که طبقات مختلف در این جزیره‌ها زندگی می‌کردند «اما تغییراتی که در ارزش‌های اجتماعی به وجود آمده، این نحوه توزیع طبقاتی اجتماعی شهر را از بین برده، به طوری که تا حدی اکنون طبقات مختلف از لحاظ محل سکنی متمایز شده‌اند و افراد طبقات متوسط و بالا برای نشان دادن تشخیص در محلات اعیانی و نیمه‌اعیانی زندگی می‌کنند» (فرمانفرمائی‌ان و گروئن، ۱۳۴۷، ج ۲: ۲۸). این جدایی‌گزینی تجلی فضایی یافته بود؛ به گونه‌ای که در یک پیوستار طبقات بالا در شمال و فرودستان شهری و مهاجران کم‌درآمد در مرکز و جنوب شهر سکنی گزیده بودند.

در همین زمان جنوب و مرکز شهر مورد غفلت واقع شده بود. به عبارت دیگر ظهور دوگانه شمال و جنوب بیشتر محصول این دوره است؛ به گونه‌ای که از آن تحت عنوان «تجزیه کامل

جامعه‌شناختی جمعیت شهری» یاد شده است، بدین معنی که در دوره‌های قبل «در محلات قدیمی همه جور خانواده‌های زندگی می‌کردند [...]». اما این همه هنگامی دستخوش تغییر شد که ثروت جدید، در مورد تهران، به حرکتی کاملاً نسنجیده و برنامه‌ریزی نشده به سوی بخش‌های شمالی شهر و ساختن خانه‌های منجر شد که ساختمان بسیاری از آن‌ها در نتیجه زمین‌های مجانی که دولت به افسران ارتش و کارمندان ارشد داده بود، با سهولت بیشتری انجام می‌گرفت. آسیب ناشی از این جابه‌جایی هنگامی به نهایت خود رسید که با سکونت‌گزیدن مهاجران فقیر در مناطق روبه‌زوال و خروج ثروتمندان از آن‌ها، مقامات مسئول حفاظت محیط‌زیست و بازسازی محلات قدیمی شهر را به دست فراموشی سپردند» (کاتوزیان، ۱۳۶۸: ۸-۹۷). در طی این فرایند بود که زوال مناطق مرکزی شدت گرفت و آن‌ها از «مد» افتادند. اما هنوز موارد زیادی درباره نابرابری در شهر و زوال محلات مرکزی وجود دارد که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد.

در این سال‌ها، منطقه بازار از ازدحام جمعیت و ساختار فضایی از هم‌گسیخته‌اش رنج می‌برد. بازار در این سال‌ها به‌رغم انتقال برخی از فعالیت‌هایش به مناطق دیگر روبه‌گسترش بود. خیابان‌های اطراف بازار به دلیل جذب جمعیت و عرض کمشان «بسیار پُرآزدحام» بودند و هرروز بر ازدحام و آشفتگی وضع عبور و مرور افزوده می‌شد (فرمانفرمائی‌ان و گروئن، ۱۳۴۷، ج ۲: ۳-۱۹ و ۳-۲۱).

سازوکار تعیین قیمت به‌ویژه در بخش زمین و مسکن و تورم نیز هرچه بیشتر به نابرابری‌های طبقاتی و فضایی در شهر تهران عمق می‌بخشید. به دلیل تورم، سرمایه‌گذاران این بخش به سودهای کلانی دست یافته بودند و هرروز فشار مضاعفی به فقرای شهری و مستأجران وارد می‌شد (مدنی‌پور، ۱۳۸۱: ۱۸۶). طی این سال‌ها اجاره‌نشینی به یکی از مسائل عمده شهر تبدیل شده بود. در فاصله سال‌های ۱۳۳۸ تا ۱۳۵۳ ه.ش. میزان اجاره‌بها ۱۵ برابر افزایش یافت و در دو سال بعد به ترتیب دویست درصد و صد درصد به قیمت اجاره‌بها افزوده شده (هالیدی، ۱۳۵۸: ۱۷۹). از عمده نتایج نرخ بالایی اجاره‌نشینی و افزایش قیمت اجاره‌بها، ناپایداری مسکونی و فقر بخشی از مستأجران بود.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

فرایند چگونگی زوال محلات هسته تاریخی شهر تهران، الگویی مشابه با ادبیات نظری و به‌تبع جوامع دیگر البته همراه با برخی از تفاوت‌ها را نشان می‌دهد. برای مثال، در دوره

قاجار، هرچند کشور به مرحله صنعتی شدن نرسید، اما با پایتخت شدن تهران و تمرکز منابع در این شهر، موجی از مهاجرت و افزایش جمعیت را به همراه داشت. از سوی دیگر، پیرامونی شدن اقتصاد کشور و اقدامات دولتمردان قاجار به بروز بحران‌های اقتصادی انجامید. برای مثال، صنایع کارگاهی انهدام و کارگران بیکار شدند و تورم و گرانی افزایش یافت. همه این موارد منجر به افزایش فقر و شکل‌گیری طبقه حاشیه شهری منجر شد (اشرف، ۱۳۵۹؛ رئیس طوسی، ۱۴۰۰؛ سیف، ۱۳۷۳؛ فوران، ۱۳۸۰). در سطح شهر نیز با تخریب حصار شاه‌طهماسب و احداث حصار ناصری، توسعه کالبدی شهر را به سمت شمال تسریع کرد و به تبع آن، محلات جنوبی از روند توسعه بازماندند (کریمیان، ۱۳۵۵).

این در حالی بود که مهاجران از جمله مهاجران کم‌مهارت و طبقه حاشیه شهری از قبل در این محلات چه در داخل شهر و چه بیرون شهر اسکان گزیده (اتحادیه، ۱۳۹۵) و در تشدید شکاف‌های اجتماعی شهر اثرگذار بودند (مدنی‌پور، ۱۳۸۱). موارد فوق منجر به شکل‌گیری شکاف آشکاری بین محلات مختلف شد؛ به گونه‌ای که آن‌ها از نظر کالبدی، اقتصادی و اجتماعی با یکدیگر تفاوت‌های فزاینده‌ای پیدا کردند (اتحادیه، ۱۳۹۵؛ ملکی زاوش، ۱۳۷۰). بر این اساس، نخستین ریشه‌های نابرابری فضایی و زوال محلات در این دوره شکل گرفت.

در دوره پهلوی اول، در سطح ملی نابرابری‌ها شکلی نوین به خود گرفت و به طور مستقیم متأثر از سیاست‌گذاری‌های دولت مرکزی شد. با افزایش درآمدهای ملی، سرمایه‌گذاری در بخش‌های صنعت و ساختمان‌سازی افزایش یافت، درحالی‌که بخش کشاورزی مورد غفلت واقع شد. تمرکز این سرمایه‌گذاری‌ها به ویژه در بخش صنعت، بیش از هر جای دیگر در شهر تهران صورت پذیرفت (باری‌یر، ۱۳۶۳). این روند، به تشدید مهاجرت به تهران و افزایش جمعیت آن انجامید (طالقانی، ۱۳۶۹ ب). در مقیاس شهری، تخریب حصار ناصری، شتاب شهر به سمت شمال و غرب تهران را افزایش داد. طی این فرایند، الگوی جایگزینی جمعیتی مشخصی را به دنبال داشت: مهاجران و طبقه حاشیه شهری عمدتاً در محلات جنوبی سکنی گزیدند، درحالی‌که ساکنان بومی و متمول این محلات به تدریج به محلات نوساز شمال شهر کوچ کردند. هم‌زمان، رخنه تدریجی کاربری‌های تجاری (بازار) به عرصه‌های مسکونی مرکز شهر، همراه با مداخلات نوسازی دولتی، به تشدید زوال این هسته تاریخی انجامید (اژدری، ۱۳۴۳؛ تکمیل‌همایون، ۱۳۷۹، ج ۳). در پی نوسازی شهر و احداث خیابان‌ها و محلات جدید، تفکیک ساختاری شهر و گروه‌های اجتماعی مرتبط به آن، تبلور فضایی یافت. این امر به شکل‌گیری پهنه‌های اختصاصی با کارکردهای صنعتی، تجاری، اداری و مسکونی انجامید (پاکزاد، ۱۳۹۵؛ حکمی، ۱۳۴۳).

برای نمونه، منطقه مرکز شهر عمدتاً نقش تجاری به خود گرفت، شمال و جنوب شهر کارکرد مسکونی پیدا کردند و محدوده شمالی میدان توپخانه به کانون فعالیت های اداری تبدیل شد. البته این تمایزات فضایی با شکاف های عمیق اجتماعی نیز همراه بود؛ به گونه ای که قشرهای ساکن در این مناطق از ویژگی های اجتماعی-اقتصادی کاملاً متفاوتی برخوردار بودند. برای نمونه، حاشیه نشینان و مهاجران عمدتاً در مرکز و جنوب شهر ساکن شدند، در حالی که طبقه متوسط نوظهور در محلات نوساز شمال شهر اسکان یافتند (آبراهامیان، ۱۳۸۹). بخشی از تمایزات و لایه بندی فضایی شهر، در قالب جدایی گزینی مسکونی تجلی یافت. بر اساس این الگو، همان گونه که پیش تر اشاره شد، گروه های کم درآمد و مهاجران در مناطق مرکزی و جنوب شهر، متمرکز شدند، در حالی که ساکنان بومی و متمول این محلات به تدریج به دیگر نقاط شهر کوچ کردند. این شکل از جدایی گزینی که برآیند هجوم و جانشینی (فیالکوف، ۱۳۸۳) بود، در کنار تخریب محلات مرکزی ناشی از سیاست های شهری و رخنه تدریجی بازار به عرصه های مسکونی به تشدید و تعمیق زوال این دسته از محلات انجامید.

در دوره پهلوی دوم، در سطح ملی، افزایش درآمدها به ویژه درآمدهای نفتی و اجرای برنامه های عمرانی، به تغییرات ژرفی در کشور انجامید. در این دوره نیز اولویت با بخش های صنعت و خدمات بود و بخش کشاورزی کم تر رشد کرد. تمرکز سرمایه گذاری ها نیز در تهران و اطراف آن بود. در همان حال، اجرای دیر هنگام اصلاحات ارضی و برخی کاستی در اجرای آن، بر شدت مهاجرات روستاییان به شهرها از جمله تهران افزود. به عبارت دیگر، الگوی توسعه در این دوره، آمرا نه و وابسته بود و منافع حاصل از آن عمدتاً به مناطق، بخش ها اقتصادی و گروه های اجتماعی خاصی یعنی عمدتاً بخش های خدمات و صنعت و طبقه بورژوازی در شهر تهران محدود می شد (فوران ۱۳۸۰؛ لیلاز، ۱۳۹۲). در سطح شهر نیز، برنامه ریزی ها متأثر از اولین طرح جامع شهری، بر توسعه شهر تهران به سوی غرب تأکید داشت. از سوی دیگر، شمال شهر که پیش تر مورد اقبال طبقات بالا قرار گرفته بود، همچنان روند گسترش خود را ادامه داد. در مقابل، طرح جامع توسعه مناطق مرکزی و جنوبی را محدود کرد (فرمانفرمایان و گروئن، ۱۳۴۷، ج ۳). در همین دوره، هم زمان با مهاجرت تدریجی ساکنان بومی و برخوردار از مناطق مرکزی به سایر نقاط شهر، مهاجران کم درآمد به طور فزاینده ای در این محدوده ساکن شدند. این جایگزینی جمعیتی به تراکم بیش از حد جمعیت در مناطق مرکزی تهران انجامید (امانی، ۱۳۴۳). با افزایش مهاجرت و جمعیت شهر تهران، در این سال ها به تعداد مناطق حاشیه نشین افزوده شد و برخی از محلاتی با ترکیب الگوی چند قومی شکل گرفتند. بیشتر این محلات که شاهد مسائل مختلف بودند در مرکز و جنوب تهران پدید آمدند (بیات، ۱۳۹۶).

با افزایش تراکم مناطق مرکزی و تشدید مسائل در مناطق مرکزی، روند جدایی‌گزینی فضایی شتاب بیشتری گرفت. این امر به خروج بخشی دیگر از ساکنان متمول از محلات قدیمی و نقل مکان آن‌ها به مناطق تازه احداث انجامید (اهرایان، ۱۳۹۶). این عوامل باعث شد محلات مرکزی از «مُد» بیفتند و به مناطقی «متروک و کم‌قیمت» تبدیل شوند، به گونه‌ای که جایگاه سکونت‌گروه‌های حاشیه شهری گردیدند که همگی نشان از زوال آن‌ها دارد (حکمی، ۱۳۴۳). در جدول زیر عمده علل زوال اجتماعی مناطق مرکزی شهر تهران در نقاط عطف تاریخی نشان داده شده است:

جدول ۱: رویدادهای نقاط عطف تاریخی در فرایند زوال هسته تاریخی شهر تهران

سطح	دوره قاجار (۱۲۱۰ تا ۱۳۴۴ قمری)	دوره پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰ ه ش)	پهلوی دوم (۱۳۲۰-۱۳۵۷ ه ش)
کلان: نظام جامعوی	- وجود تقسیم‌بندی‌های بنیادی بین اقشار جامعه - ادغام اقتصادی و تعمیق فقر و نابرابری - انتقال ارزش افزوده از روستا به شهر	- ایجاد صنایع جدید و استقرار بخش زیادی از آن‌ها در تهران - توجه اندک به بخش کشاورزی و کاهش اهمیت این بخش در اقتصاد کشور - انتقال ارزش افزوده بخش کشاورزی به شهرها - افزایش جمعیت کشور و مهاجرت به سمت تهران.	- تمرکز سرمایه‌گذاری در بخش‌های صنعت و خدمات - کاهش قابل توجه و سریع سهم کشاورزی در اقتصاد ملی - تمرکز سرمایه‌گذاری‌ها در تهران و اطراف آن - بهره‌مندی اقلیتی از خانواده‌های بورژوازی از سرمایه‌گذاری‌های - اجرای ناکارآمد اصلاحات ارضی - افزایش جمعیت و شدت گرفت مهاجرت به‌ویژه به سمت تهران
میان‌ه: شهر تهران	- رشد جمعیت شهر و شروع مهاجرت - اسکان مهاجران در جنوب و بیرون حصار - ساخت حصار جدید و توسعه شهر به سمت شمال - شکل‌گرفتن گرایش طبقات بالا به شمال شهر - شروع فرایند جدایی‌گزینی	- تخریب حصار ناصری و رشد تهران به سمت شمال و غرب - دست‌اندازی فعالیت‌های تجاری به مناطق مسکونی در مرکز شهر - آسیب به برخی از محله‌های بافت مرکزی در نتیجه تلاش برای نوسازی آن‌ها - استقرار امکانات جدید در شمال و غرب و استقرار صنایع جدید در جنوب تهران و تمرکز گروه‌های جغرافیایی وابسته به آن‌ها - متراکم‌شدن جمعیت مناطق مرکزی و افزایش ناپایداری آن‌ها - تشدید روند جدایی‌گزینی	- تمرکز سرمایه‌گذاری در بخش‌های صنعت و خدمات - کاهش قابل توجه و سریع سهم کشاورزی در اقتصاد ملی - تمرکز سرمایه‌گذاری‌ها در تهران و اطراف آن - بهره‌مندی اقلیتی از خانواده‌های بورژوازی از سرمایه‌گذاری‌های - اجرای ناکارآمد اصلاحات ارضی - افزایش جمعیت و شدت گرفت مهاجرت به‌ویژه به سمت تهران

الگوی زوال محلات مرکزی تهران، شباهت‌های قابل ملاحظه‌ای با ادبیات نظری و به تبع تجربیات سایر کشورها دارد، هرچند که با تفاوت‌های خاص نیز به همراه است. فرایند توسعه تدریجی کشور از دوره پهلوی اول آغاز شد و تا اواخر دوره پهلوی دوم شتاب فزاینده‌ای یافت که جریان‌های گسترده مهاجرت و شهرنشینی شتابان را در پی داشت. با این حال مهم‌ترین تمایز را باید در شیوه‌های نوسازی جامعه ایران و نظم اقتصادی-اجتماعی خاص آن جستجو کرد. در سطح کلان، این الگو در قالب توسعه‌ای آمرا نه و وابسته متجلی شده که به بازتولید نابرابری‌های ژرف و فقر گسترده انجامید. در چارچوب این الگوی توسعه، بخش‌های صنعت و خدمات در اولویت قرار گرفتند، از نظر فضایی سرمایه‌گذاری‌ها عمدتاً در تهران متمرکز شد و یک بورژوازی جدید که بر روابط حامی‌پرورانه متکی بود، بیشترین بهره را از مواهب این توسعه برد. در حالی که گروه‌های متعددی در جامعه، از جمله کشاورزان خُرده‌پا و کارگران، نه تنها سهمی از مزایای توسعه نیافتند، بلکه به شیوه‌های مختلف هزینه‌های آن را نیز متحمل شدند. به همین ترتیب، در شهر تهران نیز الگوی توسعه نابرابر با اولویت‌دهی به مناطق شمالی و غربی و اسکان مهاجران لایه‌های پایین جامعه در مناطق مرکزی و جنوبی به شکل‌گیری نابرابری فضایی عمیقی انجامید. هم‌زمان، خروج تدریجی ساکنان بومی از محلات مرکزی و محدودیت‌های اعمال شده برای توسعه این محلات یا مداخلات نامناسبی که به بافت اجتماعی آنان آسیب زد، به همراه تمرکز گروه‌های حاشیه‌ای، همگی در زوال هسته تاریخی شهر تهران سهیم بودند.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۷). ایران بین دو انقلاب. مترجمان، احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی. تهران: نی.
- اتحادیه (نظام مافی)، منصوره (۱۳۹۵). اینجا تهران است. (مجموعه مقالاتی درباره تهران ۱۳۴۴-۱۲۶۹ هجری قمری). تهران: تاریخ ایران.
- ازکیا، مصطفی (۱۳۶۵). جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران. تهران: اطلاعات.
- اژدری، عباس (۱۳۴۳ الف). وسایل تنظیم امور شهری. در سخنرانی‌ها و گزارش‌ها در نخستین سمینار بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران. اردیبهشت ماه ۱۳۴۱ (ص ۳-۷۱). تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دانشگاه تهران.
- اشرف، احمد و بنوعزیزی، علی (۱۳۸۶). طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران. مترجم سهیلا ترابی فارسانی. تهران: نیلوفر.
- اکبری، محمدعلی و لیلاز، سعید (۱۳۸۹). تأثیر برنامه عمرانی سوم (۱۳۴۶-۱۳۴۱) در کشاورزی

- ایران. تاریخ ایران. ۵ (۶۵): ۲۲-۱.
- امانی، محمد حسن (۱۳۴۳). مسائل دموگرافیک (جمعیتی) شهر تهران. در سخنرانی‌ها و گزارش‌ها در نخستین سمینار بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران. اردیبهشت ماه ۱۳۴۱ (ص ۶۲-۴۷). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دانشگاه تهران.
- اهراییان، میثم (۱۳۹۶). موردپژوهی نابرابری فضایی و مناسبات اجتماعی مرتبط با آن در شهر تهران (۱۳۵۰ تا ۱۳۵۷). رساله دکتری. دانشگاه شهید بهشتی تهران.
- باری‌یر، جولیان (۱۳۹۶). اقتصاد ایران (۱۳۴۹-۱۲۷۹). مترجم: مرکز تحقیقات تخصصی حسابداری و حساب‌رسی. تهران: پرچم.
- بشیریه، حسین (۱۳۹۳). زمینه‌های اجتماعی انقلاب ایران. مترجم: علی اردستانی. تهران: نگاه معاصر.
- بیات، آصف (۱۳۹۱). سیاست‌های خیابانی، جنبش تھی دستان در ایران. مترجم سید اسدالله نبوی چاشمی. تهران: پردیس دانش.
- تکمیل همایون، ناصر (۱۳۹۵). محله کلیمان تهران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- تکمیل همایون، ناصر (۱۳۷۷). تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران (ج ۲). تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی: شهرداری تهران.
- تکمیل همایون، ناصر (۱۳۷۹). تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران: از ویرانه‌های دارالخلافه ناصری تا پایان دوره پهلوی. (ج ۳). تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی: شهرداری تهران.
- پاکزاد، جان‌شاه (۱۳۹۵). تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران (ج ۲). تهران: آرامان شهر.
- حکمی، محمود (۱۳۴۳ الف). تاریخ جامعه‌شناسی شهر تهران و ترکیب اجتماعی این شهر در حال حاضر. در سخنرانی‌ها و گزارش‌ها در نخستین سمینار بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران (ص ۱۸-۱۳). اردیبهشت ماه ۱۳۴۱. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دانشگاه تهران.
- حکمی، محمود (۱۳۴۳ ب). تهران به منزله قطب اصلی مهاجرت در ایران. در سخنرانی‌ها و گزارش‌ها در نخستین سمینار بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران. اردیبهشت ماه ۱۳۴۱ (ص ۹۲-۴۸). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دانشگاه تهران.
- چلبی، مسعود (۱۳۹۱). جامعه‌شناسی نظم، تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی. تهران: نی.
- دورکیم، امیل (۱۳۸۷). درباره تقسیم‌کار اجتماعی. مترجم: باقر پرهام. تهران: مرکز.
- دورکیم، امیل (۱۳۸۹). خودکشی. مترجم نادر سالارزاده امیری، تهران: انتشارات دانشگاه علامه.
- ذاکرزاده، امیرحسین (۱۳۷۳). سرگذشت تهران. تهران: قلم.
- رایینگتن، ارل و واینبرگ، مارتین (۱۳۹۱). رویکردهای نظری هفتگانه در بررسی مسائل اجتماعی. مترجم: رحمت اله صدیق سروسستانی، تهران: دانشگاه تهران.
- رئیس طوسی، رضا (۱۴۰۴). زوال نظام اجتماعی و فروپاشی دولت قاجار. تهران: نی.
- ریگین، چارلز (۱۳۸۸). روش تطبیقی: فراسوی راهبردهای کمی و کیفی. ترجمه محمد فاضلی. تهران: آگه.
- زنجانی، حبیب‌الله (۱۳۷۵). تاریخ دویست‌ساله جمعیت تهران. در شهریار عدل و برنارد اورکاد. تهران پایتخت ۲۰۰ ساله. تهران: سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران.

- سایت تهران شناسی (۱۴۰۲)، قابل دسترسی در: <http://tehranshenasi.com>
- سراج زاده، سید حسین (۱۳۸۹). طرح پژوهشی مسائل اجتماعی محله های شهر تهران. دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهر تهران.
- سعدوندیان، سیروس؛ اتحادیه، منصوره (۱۳۶۸). آمار دارالخلافه تهران (اسنادی از تاریخ اجتماعی تهران در عصر قاجار). تهران: نشر تاریخ ایران.
- سعیدنیا، احمد (۱۳۷۶). ساختار تهران معاصر. در محمد یوسف کیانی. شهرهای ایران. (ج ۴، ۳۴۷-۳۱۹). تهران: سحاب.
- سیف، احمد (۱۳۷۳). اقتصاد ایران در قرن نوزدهم. تهران: چشمه.
- شارع پور، محمود (۱۳۸۹). جامعه شناسی شهری. تهران: سمت.
- شهری، جعفر. (۱۳۷۱). تهران قدیم (ج ۱ و ۵). تهران: معین.
- صدیقی، غلام حسین (۱۳۴۳). عوامل پیدایش ناهنجارها و بیماری های شهر ما. در سخنرانی ها و گزارش ها در نخستین سمینار بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران. اردیبهشت ماه ۱۳۴۱ (ص ۲۷-۳۲۴). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دانشگاه تهران.
- طالقانی، محمود (۱۳۶۹). مطالعات جامعه شناسی شهر تهران. (ج ۱-۲). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کازرونی، محمدرضا حسینی و هوشنگ، گلابی (۱۳۵۰). بیان آماری وضع حاشیه نشینان. بازبینی در <http://irpress.org>؛ از ۱۴۰۳/۱۰/۱۷.
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۶۸). اقتصاد سیاسی ایران: استبداد و شبه مدرنیسم ۱۳۵۷-۱۳۰۵ (ج ۲). مترجمان: محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی. تهران: پایپروس.
- کدی، نیکو آر. (۱۳۸۵). ریشه های انقلاب ایران. مترجم عبدالرحیم گواهی. تهران: علم.
- کریمیان، حسین (۱۳۵۵). تهران در گذشته و حال. تهران: دانشگاه ملی.
- گراهام، رابرت (۱۳۵۸). ایران سراب قدرت. ترجمه فیروز فیروزنیا. تهران: کتاب سحاب.
- لیلاز، سعید (۱۳۹۲). موج دوم تجدد آمرا نه در ایران (تاریخ برنامه های عمرانی سوم تا پنجم). تهران: نیلوفر.
- عبدالهی محمد و موسوی، میرطاهر (۱۳۸۶). سرمایه اجتماعی در ایران؛ وضعیت موجود، دورنمایی آینده و امکان شناسی گذار. فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، ۶(۲۵): ۱۹۵-۲۳۴.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲). تاریخ اقتصادی ایران (فاجاریه ۱۲۱۵ تا ۱۳۳۲ ق.). مترجم یعقوب آژند. تهران: گستره.
- فرمانفرماییان، عبدالعزیز و گروه، ویکتور (۱۳۴۷). طرح جامع تهران (ج ۱-۵). تهران: سازمان برنامه و بودجه.
- فوران، جان (۱۳۸۰). مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال های پس از انقلاب اسلامی. مترجم احمد تدین. تهران: رسا.
- فیالکوف، یانکل (۱۳۸۳). جامعه شناسی شهر. ترجمه عبدالحسین نیک گهر. تهران: آگه.
- محبوی اردکانی، حسین (۱۳۵۷). تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران (ج ۲). تهران: دانشگاه تهران.

- مرکز آمار ایران (۱۴۰۰). سالنامه آماری کشور (بخش امور قضائی).
- مدنی‌پور، علی (۱۳۸۱). تهران، ظهور یک کلان‌شهر. مترجم حمید زرآزوند. تهران شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- ملکی زاوش، حسین (۱۳۷۰). تهران در گذرگاه تاریخ ایران. تهران: نگاه.
- مرتضوی تبریزی، مسعود (۱۳۹۳). مهاجرت روستایان به شهرها و تأثیرات اقتصادی، سیاسی آن در دوران پهلوی دوم. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- نجمی، ناصر (۱۳۸۴). تهران قدیم. تهران: جانزاده.
- هالیدی، فرد (۱۳۵۸). ایران: دیکتاتوری و توسعه. مترجمان علی طلوع و محسن یلفانی. تهران: علم.
- بین، رابرت کی. (۱۳۹۳). مورد پژوهی در تحقیقات اجتماعی. مترجم هوشنگ نایبی. تهران: نی.
- Amenta, E. (2009). Making the most of an historical case study: Configuration, sequence, casing, and the US old-age pension movement. *The Sage handbook of case-based methods*, 351-366.
- Bharier, J. (1972). The growth of towns and villages in Iran, 1900-66. *Middle eastern studies*, 8(1), 51-61.
- Kornhauser, R. R. (1978). *Social sources of delinquency*. Chicago: University of Chicago Press.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon Schuster.
- Pattillo, Mary and Robinson, John N. (2017). Poor Neighborhoods in the Metropolis. In Brady, David and Burton, Linda M. (eds.), *The Oxford Handbook of the Social Science of Poverty*. London: oxford press.
- Sampson, R. J. (2006). Collective efficacy theory: Lessons learned and directions for future inquiry. *Taking stock: The status of criminological theory*, 15, 149-67.
- Sampson, R. J. (2006). How does community context matter? Social mechanisms and the explanation of crime rates. *The explanation of crime: Context, mechanisms, and development*, 31-60.
- Sampson, R. J. (2012). *Great American city: Chicago and the enduring neighborhood effect*. University of Chicago Press.
- Shaw, C. R., & McKay, H. D. (1942). *Juvenile delinquency and urban areas*. Chicago: University of Chicago Press.
- Skogan, W. G. (1992). *Disorder and decline: Crime and the spiral of decay in American neighborhoods*. Univ of California Press.
- Wilson, W. J. (1987). *The truly disadvantaged: The inner city, the underclass, and public policy*. University of Chicago Press.
- Zukin, S. (1980). A decade of the new urban sociology. *Theory and Society*, 9(4), 575-601.

Reference's in Persian

- Abdollahi, M., & Mousavi, M. T. (2007). Social capital in Iran: Current status, future prospects, and possibility analysis of transition. *Journal of Social Welfare*, 6(25), 195–234.
- Abrahamian, E. (2008). *Iran between two revolutions* (A. Golmohammadi & M. E. Fattahi, Trans.). Tehran, Iran: Ney.
- Ahrabian, M. (2017). *A case study of spatial inequality and its related social relations in Tehran (1971–1978)*. Doctoral dissertation, Shahid Beheshti University of Tehran.
- Ajdari, A. (1964a). Urban management tools. In *Proceedings and reports from the First Seminar on Reviewing Social Issues of Tehran (Apr. 1341)* (pp. 3–71). Tehran, Iran: Institute for Social Studies and Research, University of Tehran.
- Akbari, M.-A., & Liraz, S. (2010). The impact of the Third Development Plan (1346–1341) on agriculture in Iran. *Tarikh-e Iran*, 5(65), 1–22.
- Amani, M.-H. (1964). Demographic issues of Tehran. In *Proceedings and reports from the First Seminar on Reviewing Social Issues of Tehran (May 1341)* (pp. 47–62). Tehran, Iran: Institute for Social Studies and Research, University of Tehran.
- Ashraf, A., & Bayyounesi, A. (2007). Social classes, the state, and revolution in Iran (S. Terabi Farasani, Trans.). Tehran, Iran: Niloofar.
- Azkia, M. (1986). *Sociology of development and rural underdevelopment in Iran*. Tehran, Iran: Ettelaat.
- Bashiriyeh, H. (2014). *Social foundations of the Iranian revolution* (A. Ardestani, Trans.). Tehran, Iran: Negahe Moaser.
- Bayat, A. (2012). *Street politics: The urban poor movement in Iran* (S. A. Nabavi Chashmi, Trans.). Tehran, Iran: Pardis Danesh.
- Bharier, J. (2017). *The economy of Iran (1900–1970)* (Center for Specialized Accounting and Auditing Research, Trans.). Tehran, Iran: Parcham.
- Chalabi, M. (2012). *Sociology of order: An exposition and theoretical analysis of social order*. Tehran, Iran: Ney Publishing.
- Durkheim, E. (2010). *Suicide* (N. Salarzadeh Amiri, Trans.). Tehran, Iran: Allameh Tabataba'i University Press.
- Durkheim, E. (2008). *The division of labor in society* (B. Parham, Trans.). Tehran, Iran: Markaz Publishing.
- Farmanfarmaian, A., & Gruen, V. (1968). *Tehran master plan* (Vols. 1-5). Tehran, Iran: Plan and Budget Organization.
- Fialkoff, J. (2004). *Urban sociology* (A. Nik Gohar, Trans.). Tehran, Iran: Agah Publishing.

- Foran, J. (2001). *Fragile resistance: Social transformations in Iran from Safavids to the post-Islamic Revolution years* (A. Tedin, Trans.). Tehran, Iran: Rasa Cultural Services Institute.
- Etehadieh, M. (2016). *This is Tehran: A collection of articles on Tehran, 1269–1344 AH*. Tehran, Iran: Tarikh-e Iran Publishing.
- Graham, R. (1979). *Iran: Mirage of power* (F. Firooznia, Trans.). Tehran, Iran: Sahaab Publishing.
- Hakimi, M. (1964a). The sociological history of Tehran's society and the current social composition of this city. In *Papers and reports presented at the First Seminar on Examining Social Issues in Tehran* (pp. 13–18). May 1962. Tehran, Iran: Institute of Social Studies and Research, University of Tehran.
- Halliday, F. (1979). *Iran: Dictatorship and development* (A. Tolu & M. Yalfani, Trans.). Elm.
- Hakimi, M. (1964b). Tehran as the principal hub of migration in Iran. In *Papers and reports presented at the First Seminar on Examining Social Issues in Tehran* (pp. 487–492). May 1962. Tehran, Iran: Institute of Social Studies and Research, University of Tehran.
- Issawi, C. (1983). *The economic history of Iran, 1800-1941* (Y. Azhand, Trans.). Tehran, Iran: Gostareh Publishing.
- Karimian, H. (1976). *Tehran, past and present*. Tehran, Iran: National University of Iran.
- Katouzian, M. A. (1989). *The political economy of Iran: Despotism and quasi-modernism, 1926–1979* (Vol. 2; M. R. Nafisi & K. Azizi, Trans.). Tehran, Iran: Papiroos.
- Kazeroni, M. R., & Golabi, H. (1971). *Statistical description of the status of squatter settlements*. Retrieved January 7, 2025, from <http://irpress.org>.
- Keddie, N. R. (2006). *The roots of the Iranian revolution* (A. R. Gavaei, Trans.). Tehran, Iran: Elm Publishing.
- Lailaz, S. (2013). *The second wave of authoritarian modernization in Iran: The history of the third to fifth development plans*. Tehran, Iran: Niloufar.
- Madanipour, A. (2002). *Tehran: The making of a metropolis* (H. Zarrāzund, Trans.). Tehran, Iran: Urban Planning and Processing Company.
- Mahbubi Ardakani, H. (1978). *History of modern civil institutions in Iran* (Vol. 2). Tehran, Iran: University of Tehran Press.
- Maleki Zavosh, H. (1991). *Tehran in the passage of Iran's history*. Tehran, Iran: Negah Publishing.
- Mortazavi Tabrizi, M. (2014). *Rural migration to cities and its economic and political effects during the second Pahlavi era*. Islamic Revolution Documentation Center.

- Najmi, N. (2005). Old Tehran. Janzadeh.
- Pakzad, J. Sh. (2016). History of cities and urbanization in Iran (Vol. 2). Tehran, Iran: Araman Shahr.
- Ragin, C. (2009). Comparative method: Beyond quantitative and qualitative strategies (M. Fazeli, Trans.). Tehran, Iran: Aghay Publishing.
- Reys al-Tusi, R. (2025). The decline of the social system and the collapse of the Qajar state. Tehran, Iran: Ney Publishing.
- Robington, E., & Weinberg, M. (2012). Seven theoretical approaches to the study of social problems (R. S. Sedigh-Sarvestani, Trans.). Tehran, Iran: University of Tehran Press.
- Sadnia, A. (1997). The structure of contemporary Tehran. In M. Y. Kiani (Ed.), Cities of Iran (Vol. 4, pp. 319–347). Tehran, Iran: Sahab Publishing.
- Sadvandian, S., & Atteyadic, M. (1989). Statistics of Dar al-Khilafah of Tehran (Documents on the social history of Tehran in the Qajar era). Tehran, Iran: Tarikh-e Iran Publishing.
- Sayf, A. (1994). Iran's economy in the nineteenth century. Tehran, Iran: Cheshmeh Publishing.
- Sedighi, G. H. (1964). Factors contributing to the emergence of social anomalies and urban illnesses in our city. In Lectures and reports from the First Seminar on the Study of the Social Problems of Tehran (pp. 27–324). Tehran, Iran: Institute for Social Studies and Research, University of Tehran.
- Serajzadeh, S. H. (2010). Research project on social problems of Tehran city neighborhoods. Tehran, Iran: Office of Social and Cultural Studies of Tehran Municipality.
- Shahri, J. (1992). Old Tehran (Vols. 1 & 5). Tehran, Iran: Moin Publishing.
- Sharepour, M. (2010). Urban sociology. Tehran, Iran: SAMT.
- Statistical Center of Iran. (2021). National statistical yearbook.
- Takmil Homayoun, N. (2016). Keliman neighborhood in Tehran. Tehran, Iran: Daftare Pazhoheshhaye Farhangi.
- Takmil Homayoun, N. (2000). Social and cultural history of Tehran: From the ruins of Naser al-Din Shah's capital to the end of the Pahlavi period (Vol. 3). Tehran, Iran: Daftare Pazhoheshhaye Farhangi; Tehran Municipality.
- Takmil Homayoun, N. (1998). Social and cultural history of Tehran (Vol. 2). Tehran, Iran: Daftare Pazhoheshhaye Farhangi; Tehran Municipality.
- Taleghani, M. (1990). Sociological studies of Tehran (Vols. 1-2). Tehran, Iran: Cultural Studies and Research Institute.
- Yin, R. K. (2014). Case study research in social research (H. Nayebi, Trans.). Ney Publishing.

- Zakerzadeh, A.-H. (1994). The history of Tehran. Tehran, Iran: Qalam.
- Zanjani, H. (1996). History of Tehran's population over two centuries. In S. Adl & B. Hourcade (Eds.), Tehran: The capital of 200 years (pp. [Page numbers, if available]). Tehran, Iran: Tehran Urban Technical and Engineering Consulting Organization.